

Литвиненко Р.О., Андрієнко В.П.

КУРГАН БРОНЗОВОГО ВІКУ ПОБЛИЗУ М. ВУГЛЕДАР НА ДОНЕЧЧИНІ (ВЕРХІВ'Я Р. КАШЛАГАЧ БАСЕЙНУ ДНІПРА)

У статті публікуються матеріали розкопок частково зруйнованого будівельниками кургану бронзового віку, дослідженого експедицією Донецького університету на теренах Північного Приазов'я, в басейні р. Вовчої водотоку Дніпра. Окрім знищених будівельниками трьох-чотирьох древніх захоронень, в кургані досліджено 9 поховань різних етапів бронзової доби й середньовічний ритуальний комплекс. Загалом виявлено 1 ранньоямне поховання, серію поховань катакомбної спільноти – 3 донецької культури, 2 – пізньої дніпро-азовської (інгульської), 1 – пізньокатакомбне, 2-3 – невизначених середньої бронзи (ймовірно катакомбних), 1 – дніпро-прутської бабинської культури, 2 – бережнівсько-маївської зрубної культури, 1 – комплекс салтівської культури. Подано культурно-хронологічну оцінку матеріалів бронзового віку.

Ключові слова: Північне Приазов'я, новобудовна археологія, бронзовий вік, середньовіччя, ямна культура, катакомбні культури, бабинська культура, зрубна культура, салтівська культура, курган, поховальний обряд, хронологія.

Вступ. Улітку 1993 р. новобудовною експедицією кафедри археології, історії стародавнього світу і середніх віків Донецького держуніверситету, очолюваною авторами цієї статті, було розкопано курган бронзової доби на східних околицях м. Вугледар Донецької обл. [Андрієнко, Литвиненко, 1995]. Роботи провадилися в рамках госпдоговірної теми (наук. керівник – к.і.н. Андрієнко В.П., відповідальний виконавець – н.с. Литвиненко Р.О.) і згідно договору, укладеному з шахтою “Південнодонбаська № 1” в/о Донецьквугілля (директор Бугара М.І.). Необхідність розкопок була зумовлена тим, що кургани знаходились на колишньому орному полі, купленому шахтою для будівництва житлового масиву котеджів, а відтак, входили до зони забудови. На жаль, замовник порушив умови договору і профінансував лише перший (підготовчий) з трьох етапів запланованих робіт. Унаслідок цього основна (польова) і заключна (звітна) частини дослідів здійснювалися власним коштом викладачів університету.

Досліджена могила-курган, разом із меншою сусідньою, входили до складу переривчастого 34-кілометрового курганного ланцюга, що простягнувся гребенем вододілу,

видовженого з Пд-Сх-Сх на Пн-Зх-Зх і обмеженого з півдня р. Кашлагач (права притока р. Мокрі Яли), з півночі – балкою Ікряною, що впадає зліва до р. Сухі Яли (ліва притока р. Вовчої басейну Дніпра). Курган знаходився за 0,25 км до Пд-Сх від траси Донецьк – Вугледар і на відстані 0,65 км на схід від східної околиці м. Вугледар (рис. 1).

Досліджений курган 1 був східним у парній групі. До початку розкопок його чимало порушували будівельними роботами, які здійснював забудовник (рис. 2): **а)** через південну полу кургану зі сходу на захід було прокладено траншею шириною 6 м, пов'язану з закладанням майбутньої дороги і вулиці, яка зрізала насип до рівня передматерика; надалі прокладена через курган смуга майбутньої дороги була засипана щебінкою до рівня сучасної поверхні поля; по центру північної стінки траншеї на рівні давнього горизонту фіксувалася лінза материкового викиду з поховання; **б)** при зрізанні чорноземного шару для викопування котлованів фундаментів майбутніх будинків рештки південної поли кургану зі сходу були підрізані бульдозером, а із заходу – повністю зрізані до рівня сучасної поверхні; **в)** на останці південної поли і зрізаній площі

насипу було складено залізобетонні плити і блоки; з півдня впритул, і навіть накладаючись на край поли, до кургану підступав фундамент будинку; зі сходу і заходу насип також був оточений фундаментами будинків, залізобетонними плитами і кучами щебілки.

Наведені обставини вкрай утруднювали проведення археологічних дослідів пам'ятки, особливо в сенсі повноцінного застосування техніки для зняття насипу і пересування відвального ґрунту, а відтак унеможлилювали належне дотримання методики розкопок.

Результати польових дослідів. Курган 1 мав сильно розтягнутий багаторічною оранкою і розпливчастий насип овальної в плані конфігурації розмірами 45×37 м і висотою 1,65 м від сучасної поверхні (рис. 3). На поверхні траплялося невелике каміння. У підйомному матеріалі знайдено уламок ручки червоноглиняної амфори салтівської культури (рис. 5, 7). Серед будівельного відвалу ґрунту південної поли виявлено фрагмент вінця ліпної посудини і кременевий геометричний відщеп з ретушованим краєм (рис. 5, 9-10). Крім того, будівельниками були передані деякі артефакти зі зруйнованих ними поховань, які знаходилися у І-й південній траншеї, прокладеній для спорудження дороги:

1. Ікло хижака, просвердлене в корінній частині для підвішування (рис. 5, 11); за інформацією бульдозериста, походило з поховання, долівка якого була посипана вохрою і яке розміщалося у центральній ділянці І-ї південної траншеї;

2. Бронзовий ніж зрубної культури з відокремленим від клинка глибокими виїмками ромбічним перехрестям, довгим вузьким черешком з розплесканим насадом; клинок – з найбільшим розширенням в основі, лінзоподібний у перетині, без ребра; на переході від клинка до перехрестя – сліди проковки і лінійних поперечних заглибин. Розміри: загальна довжина – 16,6 см, довжина клинка – 7,7 см, найбільша ширина клинка – 3,2 см, найменша ширина виїмки – 1,87 см, ширина перехрестя – 2,4 см, довжина черешка – 6,1 см, найменша ширина черешка – 0,75 см, товщина черешка – 0,35 см (рис. 6). Ніж походить із

кам'яної скрині, що знаходилася у західній частині І півд. траншеї.

3. В одному зі зруйнованих поховань було знайдено глиняну посудину, орнаментовану по тулубу великими концентричними колами; втрачена чи поцуплена будівельниками.

4. З якогось зруйнованого поховання збереглися кістки дитячого скелету, вкриті червоною вохрою.

Методика розкопок. Могила розкопувалася широтно орієнтованими паралельними траншеями (за віссю 87-177°; відхилення зумовлене спрямованістю вже прокладеної дороги), між якими залишено п'ять бровок для фіксації стратиграфії: центральна; І, ІІ, і ІІІ північні; І південна. Ґрунт знімався горизонтальними шарами за допомогою техніки: бульдозерів Т-130 і С-100 з шириною ножів, відповідно, 3,2 м і 3,0 м, а також скрепера на базі колісного трактора з ковшем шириною 3,0 м. Фіксація виявлених об'єктів здійснювалася через їхню градусно-лінійну і глибинну прив'язки до репера (R), розташованого на найвищій точці центральної бровки.

При розкопках насипу на різних його ділянках траплялися фрагменти різночасової кераміки, серед якої діагностуються: стінка ліпної посудини з ялинковим декором, виконаним зубчастим штампом (вочевидь, катакомбної культури [далі – КК] – рис. 5, 4); стінки, прикрашені паралельними трикутними у перетині наліпними валиками, карбованими пальцевими відбитками (бабинської культури) – північний профіль ІІ північної бровки (рис. 5, 2) і ІІІ північна траншея (рис. 5, 3); стінки та ручки посуду салтівської культури – ІІІ і ІV північні траншеї (рис. 5, 6, 8).

На відстані 8,5 м під кутом 150° від R, на глибині 1,4 м (рівень давнього горизонту) під насипом ІІ зафіксовано **скупчення 1** фрагментів трубчастих кісток і зубів великої рогатої худоби на площі 1,4×1,0 м (рис. 5, 1), де знайдено і фрагмент кераміки катакомбної культури – з характерними розчосами по внутрішній поверхні, виконаними великозубим штампом.

Стратиграфія (рис. 4). За стратиграфічним розрізом, укладеним за *північним профілем центральної бровки*, простежено наступні літологічні шари:

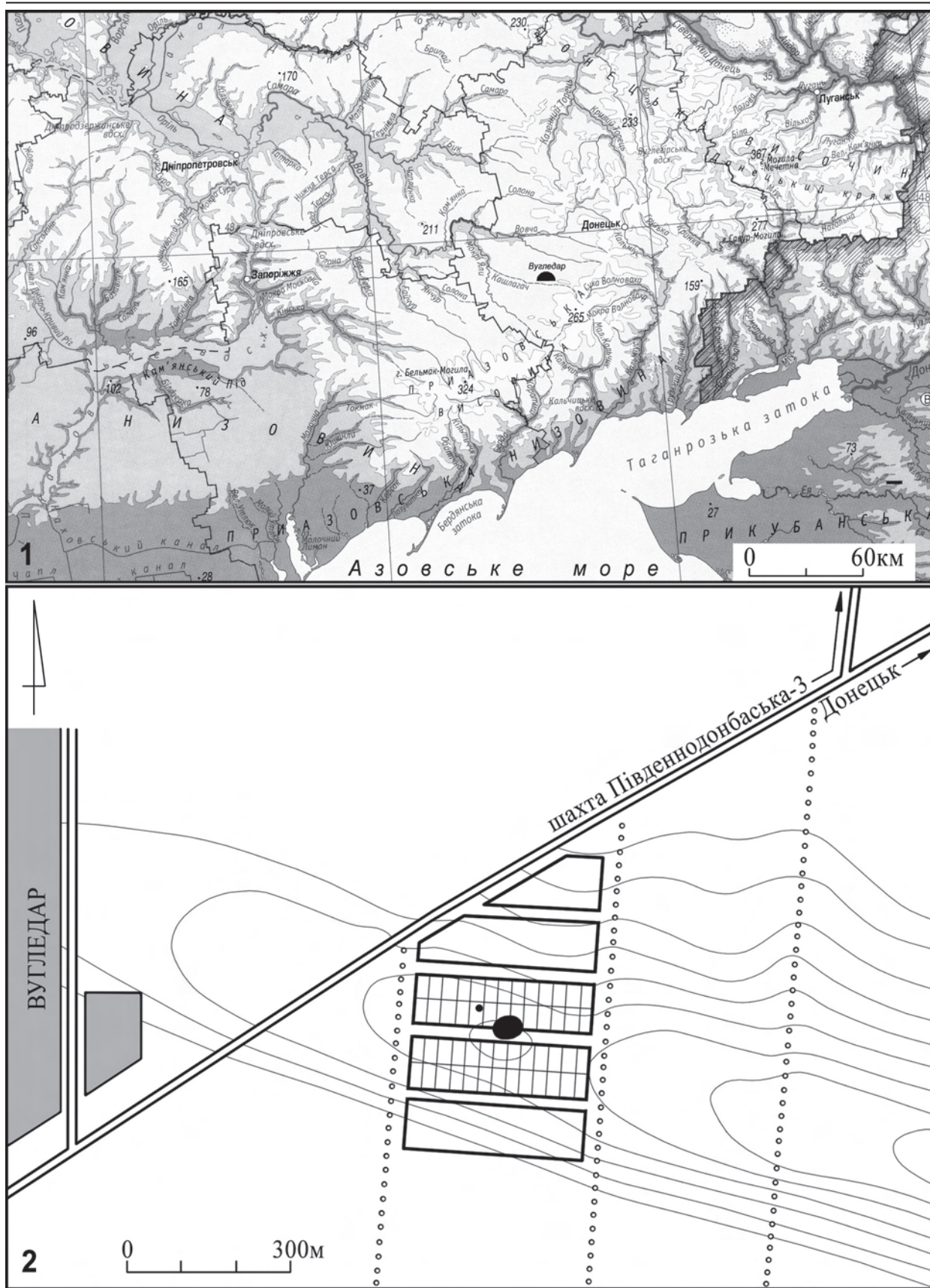

Рис. 1. Місцезнаходження курганного могильника Вугледар.

– материк у вигляді світло-жовтого суглинку з глибини 1,7 м від R;

– поховальний ґрунт у вигляді чорного гумусного шару потужністю 0,2 м з ділянками лінії давнього горизонту (ДГ) – на глибині 1,5 м;

– первинний насип із ґрунту сірого кольору потужністю до 0,5 м і діаметром 19 м;

– вторинний насип (перша досипка) із коричневого гумусу потужністю до 0,8 м, із простеженою у східній частині профілю лінією поверхні;

– третинний насип (друга досипка) зі змішаного сіро-коричнево-жовтого ґрунту потужністю до 0,5 м – у східній частині профілю;

Крім того, у розглядуваному профілі зафіксовано наступні антропогенно-літологічні об'єкти (зі сходу до заходу):

– переріз камери катакомби поховання 7 із проваленим над нею ґрунтом I та II насипів;

– переріз вхідної шахти і камери катакомби поховання 8 із проваленим до неї мішаним ґрунтом і могильним викидом потужністю до 0,4 м, укладеним з обох боків від шахти на поверхні I насипу;

– переріз поховання 5, перекритий суглинковим викидом із поховання 8;

– перетин вхідної шахти і камери катакомби поховання 4, що перерізав викид із поховання 8;

– переріз ями поховання 1.

У стратиграфічному розрізі *південного профілю центральної бровки* простежено:

– суглинистий материк з глибини 1,6 м;

– поховальний ґрунт у вигляді чорного гумусного шару потужністю 0,15-0,25 м із лінією давнього горизонту на глибині 1,5 м від R;

– край II насипу (коричневий гумус) – у східній частині профілю;

– III насип із мішаного сіро-коричнево-жовтого ґрунту потужністю до 0,7 м – у східній частині профілю;

– викид із поховання 9, укладений з обох боків могильної ями на рівні давнього горизонту двома лінзами материкового світло-жовтого ґрунту потужністю до 0,5 м;

– кістки тварини – над ямою поховання 9, у шарі I насипу.

У стратиграфічному розрізі *південного профілю I північної бровки* простежено:

– суглинистий материк з глибини 1,6 м від R, рівень якого понижався із заходу до сходу до глибини 1,9 м;

– поховальний ґрунт потужністю 0,15-0,25 м із переривчастою лінією давнього горизонту загальною довжиною 12,5 м – на глибині 1,4-1,7 м;

– I насип із сірого гумусу потужністю до 0,6 м, із простеженою лінією поверхні на довжину 14 м;

– II насип із коричневого гумусу потужністю до 0,8 м і діаметром 25,5 м;

– III насип із мішаного ґрунту потужністю до 0,8 м – у східній та західній частинах профілю;

– кістки тварин у шарі I насипу.

У стратиграфічному розрізі *північного профілю I північної бровки* простежено:

– суглинистий материк з глибини 1,7 м від R;

– поховальний ґрунт потужністю 0,25 м із лінією давнього горизонту на глибині 1,5 м від R; з обох протилежних країв на ділянках довжиною 2-2,5 м поховальний ґрунт зрізано на глибину 0,1-0,15 м від ДГ;

– I насип потужністю 0,4 м із простеженою на довжину 10,3 м лінією поверхні, на якій лежав фрагмент щелепи коня;

– II насип потужністю до 0,85 м діаметром 26 м;

– III насип із мішаного ґрунту потужністю до 0,8 м – по краях профілю.

У стратиграфічному розрізі *північного профілю II північної бровки* простежено:

– III насип потужністю до 1,2 м.

У кургані досліджено 9 поховань і 1 яма незрозумілого призначення.

Поховання 1 (бережнівсько-маївська зрубна культура) – знаходилося під кутом 280° на відстані 6,2 м від R, виявлене з глибини 0,6 м від R (0,5 м від поверхні) за залишками дерев'яного перекриття у вигляді плах довжиною до 0,78 м і шириною 0,04-0,14 м, що лежали вздовж ями (рис. 7, 1). Контури ями в гумусі простежувалися незадовільно. Судячи з обрисів південної стінки та площі розміщення знахідок на дні, яма мала роз-

Рис. 2. Вугледар, ситуативний план-схема.

міри близько 2,0×1,3 м і глибину 0,8 м від сучасної поверхні насипу, була орієнтована довгою віссю за Пн-Пн-Сх – Пд-Пд-Зх (рис. 7, 2). На перекритті знайдено фрагмент стінки верхньої частини ліпної посудини з жовтувато-коричневим кольором зовнішньої поверхні та слідами горизонтальних розчосів (рис. 7, 3). Поховання дуже поруйноване кротовинами. На долівці ями, ближче до її західної стінки знаходились рештки кісток тазу і ніг чоловіка віком 35-40 років¹, судячи з яких, його було укладено зібгано на лівий бік з орієнтацією головою до Пн-Сх сектору. По площі долівки були розкидані фрагменти наступник кісток посткраніального скелету: верхня суглобна частина правої стегнової, плечова, фаланги пальців. Попереду кістяка, в районі ймовірного черепа стояла керамічна посудина 1 (1). Нижче колін догори дном стояла посудина 2 (2). На долівці ями місцями простежено білий та коричневий тлін підстилки.

1. Посудина 1 – гострореберний біконічний горщик із придонною закраїною. На плічках перевитим шнуром нанесено паркетний орнамент з трикутних елементів. Зовнішня поверхня сірого кольору з чорними плямами. Розміри: діаметр (Д) вінця – 18,8 см, Д по ребру – 20,3 см, Д дна – 9,2 см, висота – 14,7 см (рис. 7, 4).

2. Посудина 2 – опуклобокий горщик із виділеною короткою шийкою, ледве наміченим уступчиком, що оформлює плічка. Поверхня чорного кольору. На одному боці прокреслено декілька ліній, які, можливо, утворювали схематичне зображення. Розміри: Д вінця – 18,8 см, Д боків – 21 см, збережена висота – 13,2 см (рис. 7, 5).

Поховання 2 (дніпро-азовська КК) – знаходилося під кутом 290° на відстані 8 м від R у верхньому материковому шарі (рис. 8, 1). Від поховальної конструкції збереглися: придонна частина вхідної шахти, яка через пологу сходинку шириною 0,28 м і висотою 0,07 м

¹ Тут і далі всі антропологічні визначення здійснено у листопаді 2006 року к.і.н. О.О. Хохловим, за що висловлюємо йому глибоку подяку.

переходила у камеру близької до овальної форми розмірами 1,02×0,75 м, орієнтовану довгою віссю за напрямом Пн-Сх – Пд-Зх. На долівці катакомби, дуже пошкодженій кротовинами, на глибині 1,85 м від R і одночасно від рівня впуску з поверхні II насипу, знаходився кістяк дитини віком близько 4 років – на спині з розворотом на лівий бік, з випростаними чи злегка підібганими ногами, черепом до північного сходу. Праву руку зігнуто в лікті та покладено кистю на живіт. Перед кістяком, на межі шахти і камери, стояла керамічна посудина (1). На долівці камери місцями простежено коричневий тлін підстилки. Кістяк і долівка вкриті червоною вохрою.

1. Ліпний товстостінний приземкуватий горщик з короткою вертикальною шийкою та округлими плічками. По шийці нанесено пасок декору, що складався із п'яти горизонтальних рядків відбитків шнура і п'яти рядків клиноподібних відбитків між ними. Зовнішня поверхня сіро-жовтого кольору має горизонтальні та похилі розчоси зубчатого штампу, затерта вохрою. Розміри: Д вінця – 14,7 см, Д боків – 19,4 см, висота – 15,2 см (рис. 8, 2).

Поховання 3 (дніпро-прутська бабинська культура) – знаходилося під кутом 258° на відстані 12,3 м від R, виявлене за рештками дерев'яного перекриття під шаром щебінки, насипаним для укладки асфальту майбутньої вулиці (рис. 8, 3). Поховальна споруда, судячи з контурів і рельєфу долівки могили, а також характеру розміщення перекриття, від початку являла собою яму з підбоєм, а на момент дослідження – придонну частину камери-підбою. Камера овальної в плані форми розміром 1,25×0,81 м була орієнтована за віссю Пн-Пн-Зх – Пд-Пд-Сх. Заповнення складалося з гумусу. Вздовж західної стінки понад долівкою зафіксовано поперечні довгій вісі могили дерев'яні плашки та гілки, що виконували функцію заслону для підбою, влаштованому під східною стінкою ями. Долівка мала характерне для підбійних могил пониження від західної до східної стінки, а також від південної до північної, глибини коливалися в діапазоні 1,85-1,98 м від R. При цьому вздовж західної

стілки було влаштовано похилий уступчик заввишки 0,05 м, що відокремлював вхідну яму від камери. На долівці камери простежено коричневий тлін підстилки в плані еліпсоїдної форми площею 1,21×0,63 м, на якій лежав у сильно зібганій лівобічній позі “адорації” черепом до півдня кістяк чоловіка віком 35-45 років. Впритул до складених перед грудьми кісток рук і водночас підведених колін ніг стояла глиняна посудинка (1), на дні якої лежала кістяна пряжка (2).

1. Ліпна, відкрита низько-циліндрична площка з вертикальними стінками і випнутим назовні опуклим денцем, що надає посудині нестійкість. Колір поверхні світло-коричневий з чорними і рожевими плямами. Розміри: Д вінця – 12,2 см, Д дна – 12,6 см, висота – 6,6 см (рис. 8, 5).

2. Кістяна пряжка з овальним щитком, вигнутим перетином, виділеним бортиком навколо центрального отвору і додатковим бічним маленьким отвором. Розміри: площа щитка 4,2×3,8 см, товщина щитка – до 0,5 см, Д великого отвору – 1,7 см, Д малого отвору – 0,4 см (рис. 8, 4)².

Поховання 4 (дніпро-азовська КК) – знаходилося під кутом 270° на відстані 4,9 м від R у верхньому материковому шарі (рис. 9). Від поховальної споруди збереглася овальна у плані камера катакомби, орієнтована за віссю Пд-Пн, розмірами близько 1,9×1,15 м, до західної стінки якої примикала вхідна шахта глибиною близько 1,7 м, що зафіксовано за північним стратиграфічним профілем центральної бровки. Судячи з ділянки шахти, фрагмент дна якої зберігся, її контурів у профілі бровки, а також з огляду на вірогідність її округлої в плані форми, можливо визначити приблизний діаметр, який дорівнював 1,3 м. Дно вхідної шахти похило переходило у долівку камери, заглиблюючись із 1,75 м до 1,83 м від рівня впуску. На долівці камери на підстилці овальних контурів, від якої зберігся коричневий тлін розмірами 1,7×1,03 м та білий тлін розмірами 1,5×0,8 м, знаходився кістяк чоловіка 20-25 років, вочевидь, дещо порушений і зсунутий обваленим склепінням

² Див. трасологічні визначення у цій збірці: [Усачук, 2013].

катакомби. Судячи з усього, небіжчика було укладено випростано на правому боці з завалом на грудь і неприродно викрученими і перехрещеними ногами, а також простягнутими до тазу руками. При цьому права рука, дещо зігнута у лікті, була покладена кистю до устя глиняної посудини (1), яка стояла попереду на рівні тазу, а ліва лежала під тазом. Перед грудьми небіжчика, вздовж правиці, лежала сокира-молоток (2). Попереду черепа на долівці камери червоною вохрою зображено дві “стопи” людини “п’ятами” до устя катакомби. На лівій “стопі” лежало бронзовий стрижень-штрикало (3). Впритул до правих стегнових кісток знайдено грудку червоної вохри. Біля стопи лівої ноги, на долівці камери простежено фрагменти орнаменту, нанесеного тонкими смужками кармінової вохри. Череп небіжчика покритий червоною вохрою. Вочевидь, вохра була присутня і на кістках посткраніального скелету, оскільки фарба на них збереглася з нижнього боку, що зафіксовано при розбиранні кістяка.

1. Стрункий ліпний опуклобокий горщик із виділеними плічками середньовисокою вертикальною шийкою. Посудина покрита глибокорельєфним прокресленим декором: на шийці – горизонтальний пасок із п’яти ліній, від якого на плічка спускаються вершинами долі широкі трикутники. Поверхня посудини світло-коричневого кольору з чорними плямами, зовні та зсередини покрита товстим шаром нагару. У внутрішній придонній частині горщика збереглися сліди напутньої їжі у вигляді коричневого порошку. Розміри: Д вінця – 17,4 см, Д боків – 18,2 см, Д дна – 8,6 см, висота – 14,8 см, висота шийки – 3 см (рис. 9, 2).

2. Сокира-молоток із кам’яним наверхником і дерев’яним руків’ям довжиною 0,51 м та товщиною (діаметром) 0,025 м. Свердлений наверхник із темно-сірого базальту³ (графітного кольору) каменю має утято-ромбічну форму, ледь вигнутий човноподібний профіль з округлим лезом і опуклим обухом. Кожна з боковин сокири вкрита негативно-рельєфним (заглибленим) орнаментом у вигляді вертикально поділе-

ного навпіл кола, виконаного здвоєною лінією. Розміри наверхника: довжина – 9,7 см, ширина – 5,8 см, висота – 4,3 см, Д обуха – 3,2 см, Д свердлини – 2,4-2,5 см (рис. 9, 4).

3. Бронзовий підквадратний у перетині стрижень, загострений з обох кінців. Розміри: довжина – 3,7 см, перетин – 0,38×0,3 см (рис. 9, 5).

Поховання 5 (культурно невизначене, середня бронза) – знаходилося під кутом 270° на відстані 4,2 м від R (рис. 10). Долівка, що її було влаштовано на глибині 1,5 м від R (0,6 м від рівня впуску з поверхні I насипу), фіксувалася рослинним тліном підстилки світло-сірого кольору з поперечним спрямуванням волокон. Від кістяка чоловіка віком 30-40 років збереглися *in situ* на підстилці стегнові й частина плюсневих кісток ніг. Верхня ж частина скелета (череп, грудна клітина з хребтом, права лопатка) просіла на 0,54 м від первинного дна могили (до глибини 2,04 м від R) у простір обваленої камери катакомби поховання 8. Судячи з розташування кісток, небіжчика було укладено випростано на спині з орієнтацією головою до Пд-Пд-Сх. Кістки ніг були вкриті шаром червоної вохри.

Поховання 6 (катакомбна культура) – знаходилося під кутом 140° на відстані 1,7 м від R, зафіксоване з рівня материка (рис. 11, 1). Могильна споруда являла собою придонну частину катакомби з шахтою підквадратної в плані форми, орієнтованою майже за сторонами світу, розмірами 1,1×1,0 м, глибиною 2,05 м від приблизного рівня впуску з поверхні II насипу. У південному напрямку долівка шахти дещо підвищувалась і переходила в камеру. В усті катакомби, трохи вище долівки, лежав кам’яний блок розмірами 0,49×0,46×0,23 м, а неподалік нього – невеличкий камінь (можливо, уламок першого), які, вочевидь, входили в конструкцію заслону. Площа камери мала аморфну конфігурацію з навмисно виділеною під далекою стінкою нішою для небіжчика – у формі видовженого прямокутника з округленими кутами, розмірами 1,7×0,65 м та орієнтацією за віссю Пд-Зх-Зх – Пн-Сх-Сх. На долівці, влаштованій на глибині 1,95 м від

³ Визначення к.г.-м.н., доцента кафедри геології ДНТУ Т.В. Ягнишевої.

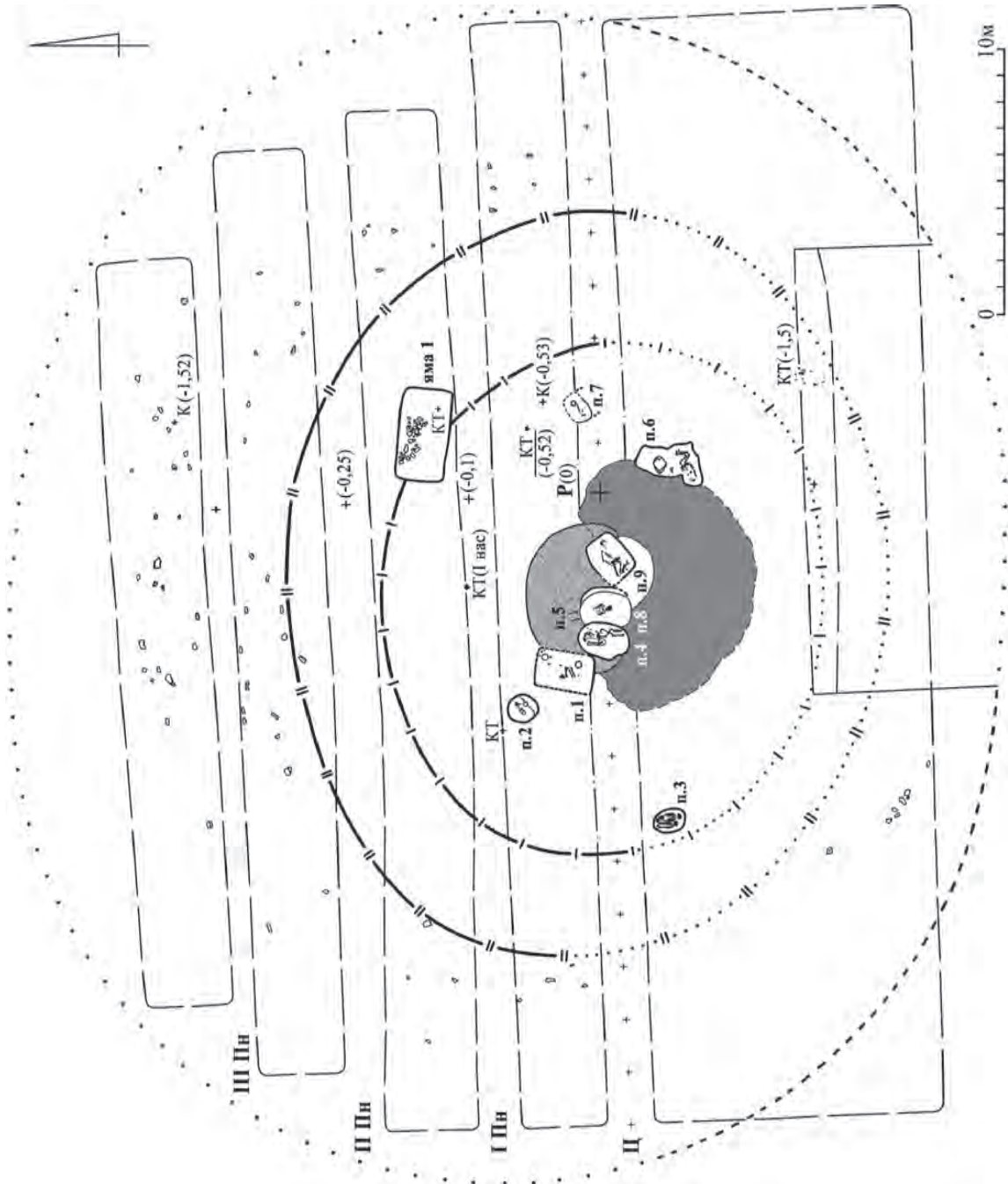

Рис. 3. Вугледар к. 1, загальний план могили. Умовні позначки: **к** – кераміка; **КТ** – кістки тварин.

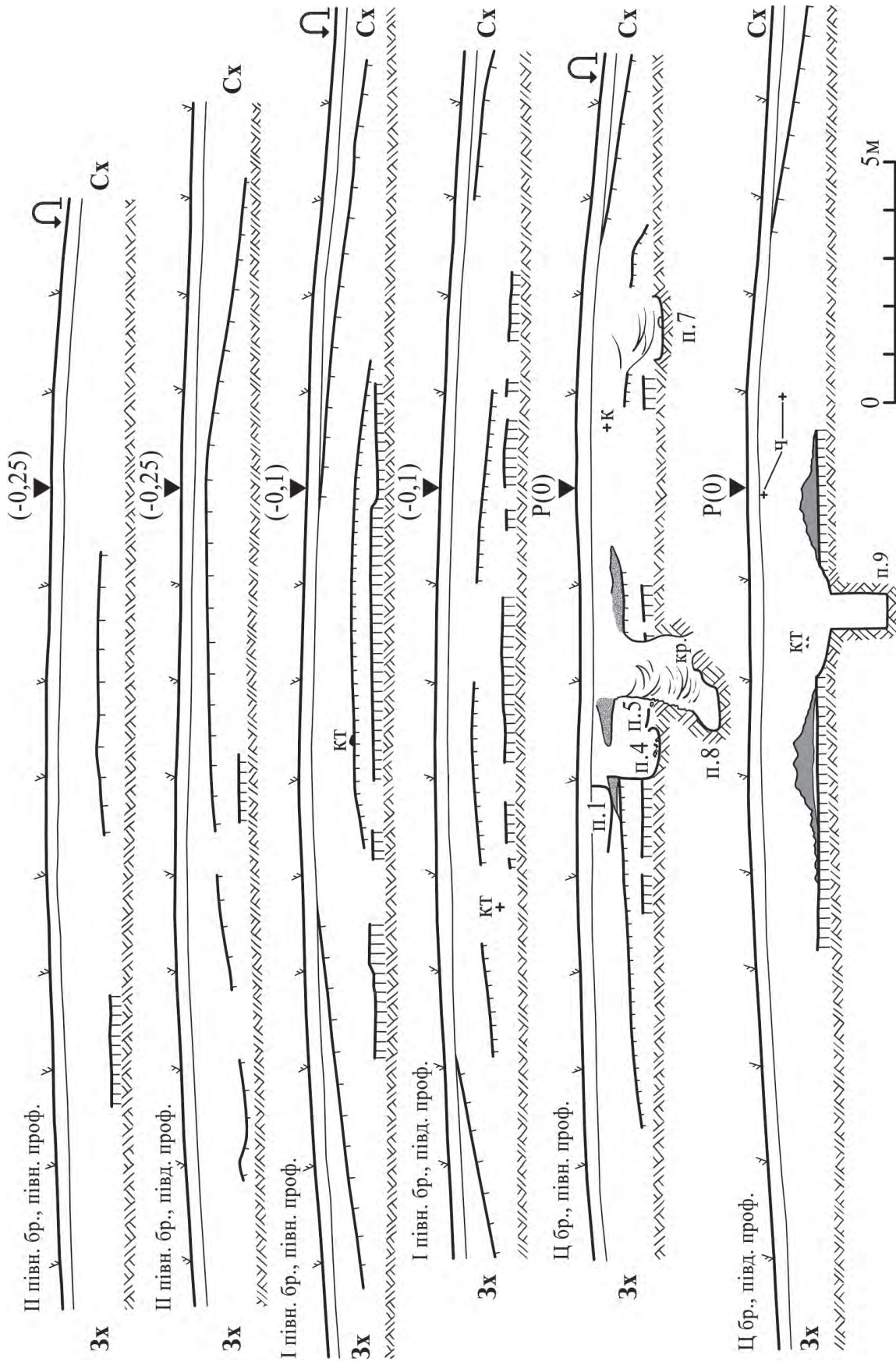

Рис. 4. Вугледар к. 1, профілі бровок. Умовні позначки: **к** – кераміка з п. 8; **кт** – кістки тварин; **ч** – череп людини.

R, простежено коричневий тлін підстилки. Кістяк чоловіка віком 25-35 років, грудну клітину і череп якого зруйновано кротовиною, лежав у слабко скорченій правобічній позі з орієнтацією черепом до Пд-Зх-Зх, обличчям до задньої стінки (спиною до устя камери); правицю випростано вздовж тулуба, кисть укладеною на таз; лівицю – зігнуто в лікті, кисть укладено на живіт. На нижньому боці кісток збереглися сліди вохри.

Поховання 7 (донецька КК) – знаходилося під кутом 75° на відстані 2,8 м від R у верхньому материковому шарі (рис. 11, 2). Від поховальної споруди збереглися лише нечіткі контури камери, вочевидь, підпрямокутної в плані форми довжиною близько 1,05 м, орієнтованої за віссю Пд-Зх – Пн-Сх, до якої з південно-східної стінки через уступ висотою 0,04 м примикала вхідна шахта. Поховання зруйноване кротовиною. На долівці камери, на глибині 1,78 м від R (близько 1,6 м від рівня впуску з поверхні II насипу), на коричневому тліні підстилки лежали рештки кістяка дитини віком близько 1 року, судячи з яких, небіжчика було укладено у зібганій правобічній позі головою до південного-заходу-заходу. Ліва рука кистю укладена на тазі. На кістках – сліди вохри. Біля ніг знаходився розвал посудини (1).

1. Стрункий ліпний горщик горизонтальних пропорцій з округленими боками, найбільш розширеними на середині висоти, дещо відігнутою назовні середньовисокою шийкою. По шийці та плічкам посудина прикрашена горизонтальними лініями, від яких до дна спускаються великі вписані трикутники. Декор виконано відбитками чотирирядної тасьми. Поверхня посудини має сірий колір. Розміри: Д вінця – 15,6 см, Д боків – 21,4 см, Д дна – 11,2 см, висота – 15 см, висота шийки – 2,4 см (рис. 11, 3).

Поховання 8 (донецька КК) – знаходилося під кутом 270° на відстані 2,5 м від R (рис. 12). Значна пористість ґрунту норами не дозволила простежити форму та розміри вхідної шахти. Натомість є очевидним, що шахта через сходищу висотою щонайменше 0,45 м сполучалася з камерою, влаштованою на захід від шахти. Камера мала округло-овальну

форму розмірами $1,87 \times 1,57$ м, була орієнтована майже меридіанально (рис. 12, 1). Долівка, що її влаштовано на глибині 3,01-3,11 м (2,15 м від рівня впуску з поверхні I насипу), мала ухил від устя до задньої стінки. Камеру також пошкоджено норами. В її заповненні, що складалося з мішаного ґрунту, на різних глибинах, а також у заповненні сусіднього поховання 9 (куди була спрямовананора, яка поруйнувала чималу площу катакомби навколо голови небіжчика, де зазвичай знаходиться посуд), та навіть у I північній траншеї (на відстані 7 м від могили на глибині 0,53 м від R – див. рис. 3) траплялися фрагменти однієї і тієї ж посудини (1) та окремі невизначені кістки. На долівці камери катакомби, на підстилці прямокутної форми (розміри $1,55 \times 0,9$ м), від якої зберігся коричневий та білий тлін, лежав кістяк дорослої людини (не визначався антропологом) поганої збереженості: середньоскорченний, на правому боці з орієнтацією черепом до Пд-Сх; правицю випростано вздовж тулубу до ніг; лівицю – зігнуто в лікті, кистю покладено на таз. Серед фрагментів черепної коробки знайдено бронзове кільце (2). Друге кільце (?) виявлене у заповненні біля тазу (3). Ближче до колінного суглобу правої стегнової кістки лежали 5 крем'яних вістер стріл (4), від одного з яких простежено слід дерев'яного древка довжиною 0,48 м і шириною 0,01 м. Судячи зі спрямованості наконечників і дрєвка, стріли було укладено жмутом – попереду небіжчика, вздовж його правої руки, вістрями до ноги. У заповненні ями поховання 9 знайдено бронзову намистину (5), яка, вочевидь, походить з поховання 8. Під східною стінкою камери, тобто під сходиною, що веде з шахти, знаходилися кістки черепа і кінцівок тварини. У північно-східній частині камери, на долівці зафіксовано скупчення деревного вугілля. Місцями на підстилці простежено фрагменти зображень червоною вохрою, зокрема у формі людської стопи – попереду правого стегна. Кістки стоп також мають сліди вохри.

1. Значно фрагментований і лише частково реконструйований ліпний горщик, схожий на кубок – з виділеними плічками та високою шийкою. Шийку орнаментовано горизонтальним фризом із паралельних відбитків потроє-

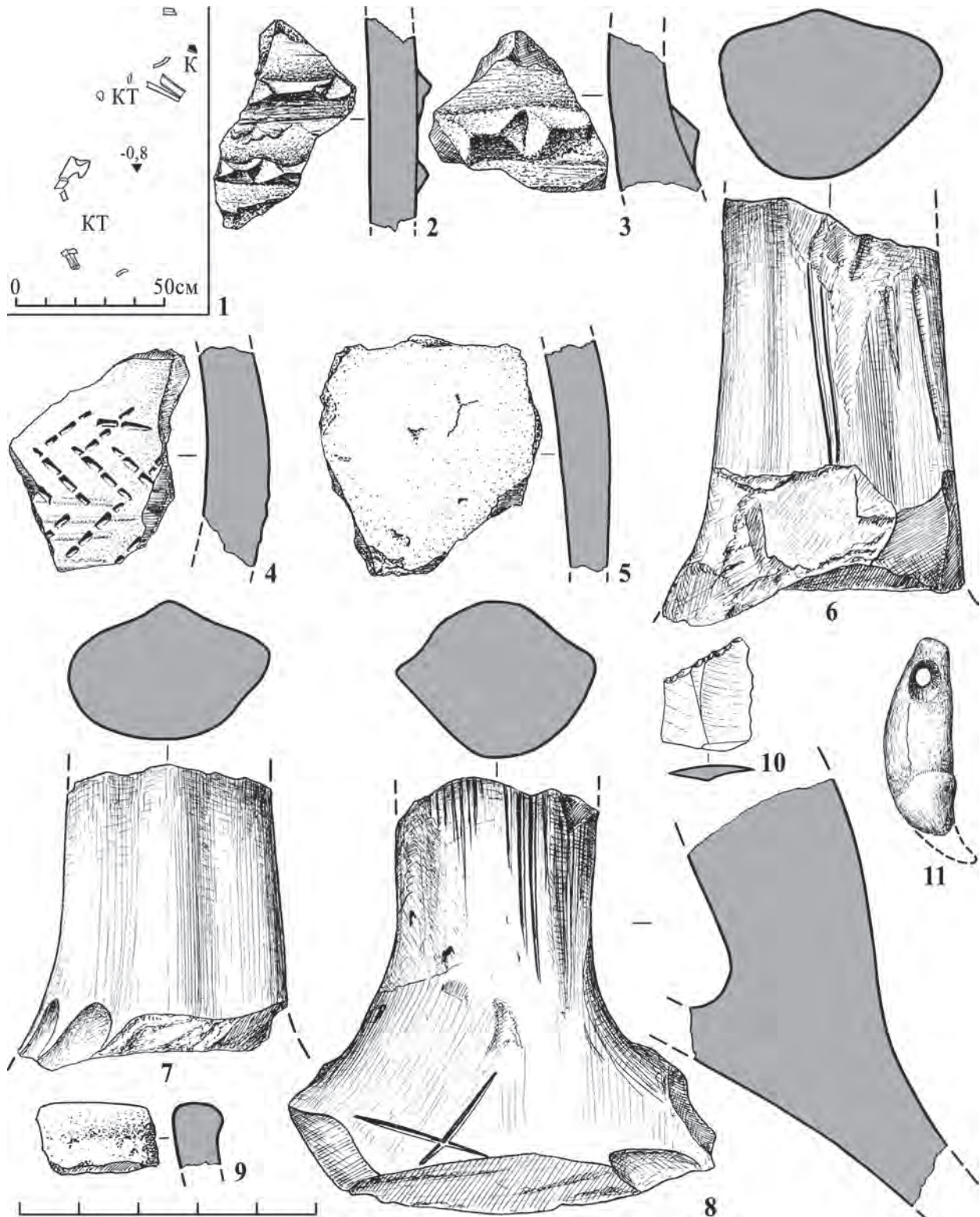

Рис. 5. Вугледар к. 1, знахідки з насипу і зруйнованих поховань: 1 – скупчення 1 (К – кераміка; КТ – кістки тварин); 2-5, 9 – кераміка доби бронзи; 6-8 – середньовічна кераміка; 10 – крем'яний відщеп; 11 – ікло-підвіска.

ного шнура, поля між якими заповнено у шаховому порядку, на кшталт цегляної кладки, короткими вертикальними відбитками перевитого шнура (гусеничного штамп), а площа цих “цеглинок” – горизонтальними відбитками перевитого шнура. Біля дна перевитим шнуром нанесено трикутники вершинами догори. Поверхня посудини жовтуватого кольору, вкрита нахиленими слідами згладжування зубчастим штампом. Розміри: Д вінця – 18 см, Д боків – близько 19 см, Д дна – 11,5 см, висота – близько 17 см, висота шийки – 4,6 см (рис. 12, 3).

2. Фрагментарне бронзове кільце з округлого в перетині дроту, розплеканого на кінці, що зберігся. Розміри: Д – 1,2 см, Ø перетину – 0,1 см (рис. 12, 4).

3. Фрагмент кільця (?) з плаского дроту перетином 0,25×0,1 см (рис. 12, 5).

4. П'ять кременевих вістер стріл із різної сировини – світло-коричневої, сіро-коричневої, темно-сірої, димчатої. Репрезентують варіанти виробів з виїмчастою основою. Розміри: довжина чотирьох коливається в діапазоні 3,4-3,5 см, ширина 1,25-1,65 см; один значно менший – 2,2×1,05 см (рис. 12, 2). За класифікацією С.Н. Братченка [2006, с. 264-269], в наборі присутні три вироби таксону ПЕ2 (рис. 12, 2а-в), один – проміжний ПЕ2/ПН2 (рис. 12, 2г), один – ПЕ1 (рис. 12, 2д). За типологією С.М. Разумова [2010, с. 8], чотири вироби належать до АІ2 (рис. 12, 2а-в, д), один – АІІ1 (рис. 12, 2г).

5. Бронзова смугаста петельчата намистина, зігнута з платівки (рис. 12, б).

Поховання 9 (ямна культура, основне) – знаходилося під кутом 270° на відстані 1,5 м від R, зафіксоване з рівня давнього горизонту за материковим викидом і дерев'яним перекриттям могили (рис. 13). Влаштоване в ямі прямокутної конфігурації, орієнтованій за віссю Пд-Зх – Пн-Сх, розмірами по дну 1,9×1,4 м і глибиною 1,5 м від рівня давнього горизонту (2,89-2,93 м від R). На долівці, значно поритій кротовинами, простежено коричневий тлін підстилки, посипаний темно-червоною вохрою. Посеред ями лежав кістяк чоловіка (?) віком близько 35 років – скорчено на спині з ногами укладеними колінами праворуч (мож-

ливо, від початку зведеними колінами догори), черепом до північного-сходу. Руки – ледь зігнуті у розставлених ліктях, спрямовані до тазу. Скелет повністю вкритий вохрою, найбільш інтенсивно – кисті рук і стопи ніг. Праворуч від черепа на долівці зафіксовано два відщепи світло-сірого кременю (рис. 13, 2-3).

Яма 1 (салтівська культура) – знаходилася під кутом 20° на відстані 6,1 м від R, вирита у чорноземі насипу. Фіксувалася в плані у П північній траншеї за темним гумусним заповненням з рівня 0,55 м від R (0,43 м від верхньої кургану). Розміри 3,5×1,8 м, видовжена зі сходу на захід з незначним відхиленням (рис. 3). У верхньому шарі яма частково заповнена камінням (рис. 14), серед якого трапилося кілька фрагментів червоноглиняної салтівської кераміки та невизначена кістка. Дно ями не вдалося зафіксувати в гумусному ґрунті.

Відносна хронологія комплексів і реконструкція зведення кургану. З огляду на стратиграфічні спостереження, основним у кургані було поховання 9 (ямної культури), південніше якого на давньому горизонті розміщався суглинковий викид, укладений півкільцем зовнішнім діаметром 9,5 м, шириною до 3,5 м і потужністю до 0,5 м. Над ним було зведено із сірого гумусу І насип діаметром 19 м і висотою 0,6 м. Можливо, зведенню насипу передувала спеціальна підготовка підкурганного майданчика – зрізання верхнього гумусного шару по периферії, завдяки якому здійснювалося оформлення його центральної ділянки, що періодично трапляється в курганах бронзового віку, насамперед ямних [Андросов, 1986, с. 68, рис. 1; 1989, с. 45-46, рис. 1; 2, 1; та ін.]. Натомість сліди цих дій простежено лише в одному зі стратиграфічних профілів, а тому напевно судити щодо їхнього призначення не видається можливим. З основним захороненням, вочевидь, пов'язана “тризна”, сліди якої у формі кісток тварин і фрагментів кераміки знайдено у шарі та на поверхні первинного насипу.

Вочевидь, далі з вершини існуючого насипу було впущене поховання 5 (доби бронзи), яке не супроводжувалося конструктивними змінами кургану.

Наступний етап курганного будівництва пов'язаний з похованням 8 (донецької КК), впущеним до центру первинного насипу, викид із якого лінзою мішаного і материкового ґрунту потужністю до 0,4 м було укладено північніше могили на поверхні I насипу. Над похованням 8 зведено досипку (насип II) з коричневого гумусу, овальної в плані форми розмірами 28×22 м і потужністю до 1 м, яка концентрично перекрила первинний ямний курган. Хронологічний пріоритет поховання 5 перед похованням 8 зумовлений тим безперечним стратиграфічним фактом, що перше з них було повністю перекрите викидом із другого, що чітко простежується у північному профілі центральної бровки (рис. 4).

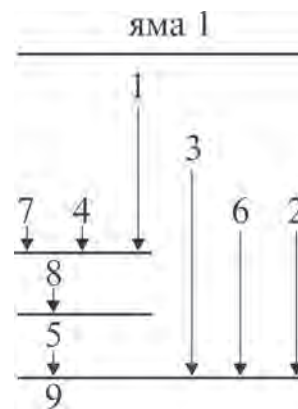
Згодом з рівня поверхні II насипу було введено декілька катакомбних поховань. Достеменно таку наступність можна стверджувати для двох із них. Так, у північному профілі центральної бровки, який перерізає поховання 7 (донецької КК), зафіксовано провал ґрунту I та II насипів над заваленим склепінням камери цієї катакомби. У цьому ж стратиграфічному профілі простежено, як вхідна шахта поховання 4 (дніпро-азовської КК) прорізає лінзу викиду з поховання 8. Решта катакомбних захоронень (пп. 2, 6, а також зруйновані будівельниками у I південній траншеї), з огляду на аналогічну щойно згаданим глибину влаштування камер (на межі поховального чорнозему – верхнього материкового шару), скоріш за все, також були впущеними з поверхні II насипу. Цьому не суперечать і їхні культурно-хронологічні характеристики, які ми розглянемо нижче.

Також із поверхні II насипу, але пізніше за катакомбні, було введено поховання 3 (дніпро-прутської бабинської культури), з яким пов'язуються сліди “тризни” у північній полі II насипу – кераміка з багатоваликівим декором. Згодом до кургану були впущені два поховання зрубної культури – п. 1 і у кам'яній скрині, зруйноване будівельниками.

Останній акт добудови кургану, вочевидь, пов'язується з культово-ритуальним (?) ком-

плексом салтівської культури, репрезентованим ямою 1, викопаною в північно-східному секторі кургану. Скоріш за все, після цього курган бронзового віку був оточений кам'яним кромлехом діаметром 33-34 м і шириною до 6 м, спорудженим на давньому горизонті, а насамкінець перекритий по всій площі досипкою із мішаного ґрунту (III насип) потужністю до 1,2 м.

Таким чином, загальна хроно-стратиграфічна послідовність поховань кургану відтворюється у наступному вигляді:

Аналіз матеріалів⁴. Узагальнюючи результати польових і камеральних археологічних дослідів, а також інформацію та матеріали, одержані від будівельників, які частково поруйнували пам'ятку, можна стверджувати, що в кургані від початку знаходилося щонайменше 12-13 поховань різних етапів бронзового віку. За культурно-хронологічною атрибуцією вони поділяються наступним чином: ямна культура – 1, катакомбні культури – 7 чи 8, бабинська культура – 1, зрубна культура – 2, невизначене доби бронзи – 1.

Найдавнішим у некрополі є поховання 9 ямної культури. За комплексом обрядових ознак – основне положення в кургані, прямокутна яма з дерев'яним перекриттям, характерне положення небіжчика (скорчено на спині з завалом ніг праворуч, спрямованими до тазу і розставленими у ліктях руками), орієнтація головою до східного сектору, інтенсивне забарвлення долівки та небіжчика вохрою – комплекс може бути віднесеним до раннього

⁴ Попередні результати досліджень раніше публікувалися у стислому повідомленні [Андриенко, Литвиненко, 1997].

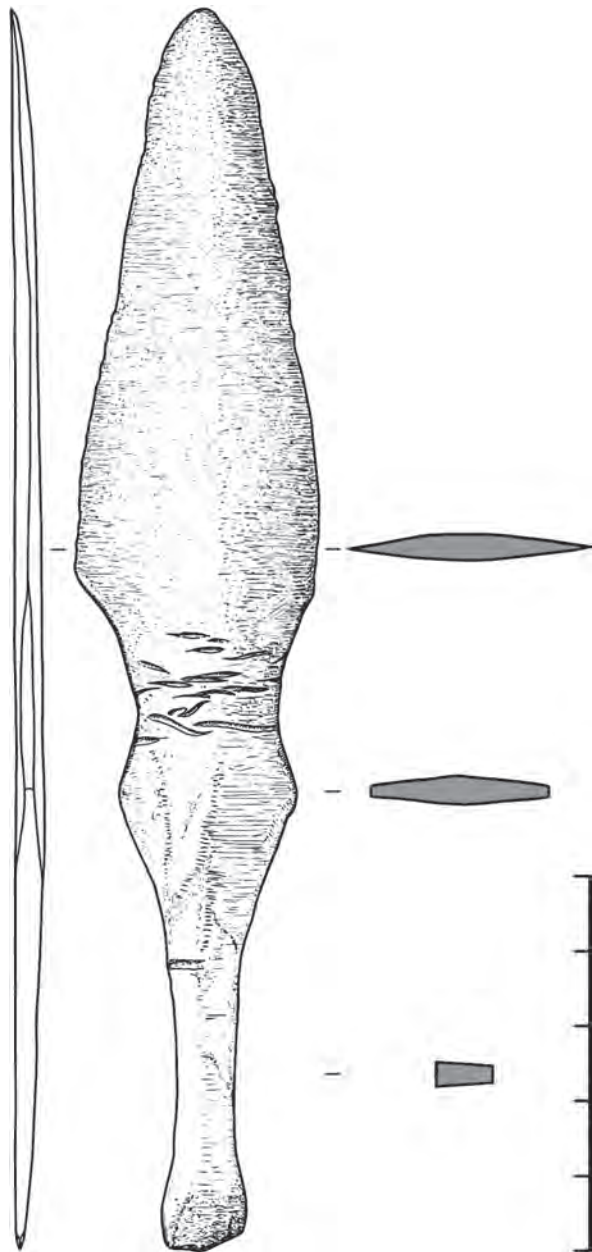

Рис. 6. Вугледар к. 1: бронзовий ніж зі зруйнованої кам'яної скрині.

етапу культури. Саме такими рисами характеризуються ранньоямні обрядові групи не лише сусідніх регіонів Сіверськодонецчини та Нижньої Наддніпряниці, а й майже всього Степового Надчорномор'я, хоча їхня питома вага в регіональних групах є неоднаковою [Братченко, 1973, с. 25; Константинеску, 1984; Константинеску и др., 1992, с. 8-10; Ніколова, 1992, с. 9-15; Рассемакин, 1992, с. 12-13; Тесленко, 1999. – С. 11-12].

Період середньої бронзи репрезентують близько 7-8 комплексів катакомбної культурної області. Серед них надійно ідентифікуються пам'ятки двох катакомбних культур/груп – донецької та дніпро-азовської. До першої відносяться три поховання – 7, 8 і, вочевидь, те зі зруйнованих будівельниками у I південній траншеї, яке супроводжувалося горщиком, орнаментованим концентричними колами. Для визначення хронології найдавнішого з донецьких, і взагалі катакомбних, комплексів (п. 8) певну інформацію дає кераміка та прикраси. Якщо керуватися критеріями хронологічного поділу донецької кераміки, запропонованими О.М. Смирновим, то фрагментарна посудина з цього поховання, за мотивами і способами орнаментування шийки та придонної частини (трирядний шнур, гусеничний штамп), визначає пізній період культури [Смирнов, 1996, с. 103]. С.Н. Братченко не вважав орнаментування трирядним шнуром-тасьмою і перевитим гусеничним шнуром винятково пізніми ознаками, відносячи подібну кераміку не лише до пізнього, але й середнього катакомбних періодів [Братченко, 2004, с. 179-180, рис. 87; 88].

Тип бронзових намистин – *смуғастих пельчатих із зігнутої платівки*, за С.Н. Братченком [2004, с. 127; 2008, с. 200], або *прямокутних рифлених з омегоподібним профілем*, за Є.І. Гаком [2005, с. 17] – у періодизаційній схемі О.М. Смирнова репрезентує інвентар як ранньо-, так і пізньодонецьких поховань [Смирнов, 1996, рис. 12, 41; 47, 28]. Натомість С.Н. Братченко, визначаючи час побутування цього типу намистин, однозначно відносив його до середньокатакомбного періоду [Братченко, 2001, рис. 104, С, 23-25; 2004, рис. 87, I; 2008, с. 200, рис. 77, II], якому у схемі періодизації О.М. Смирнова відповідає саме ранньодонецький період. Ця обставина, а також переконлива стратиграфічна ситуація вугледарського кургану, схилиють нас до віднесення найдавнішого з катакомбних захоронень (п. 8) до середньокатакомбного періоду (за схемою С.Н. Братченка) або ранньодонецького (за схемою О.М. Смирнова).

Стратиграфічно наступна донецька катакомба (п. 7) містила типовий для пізньодоне-

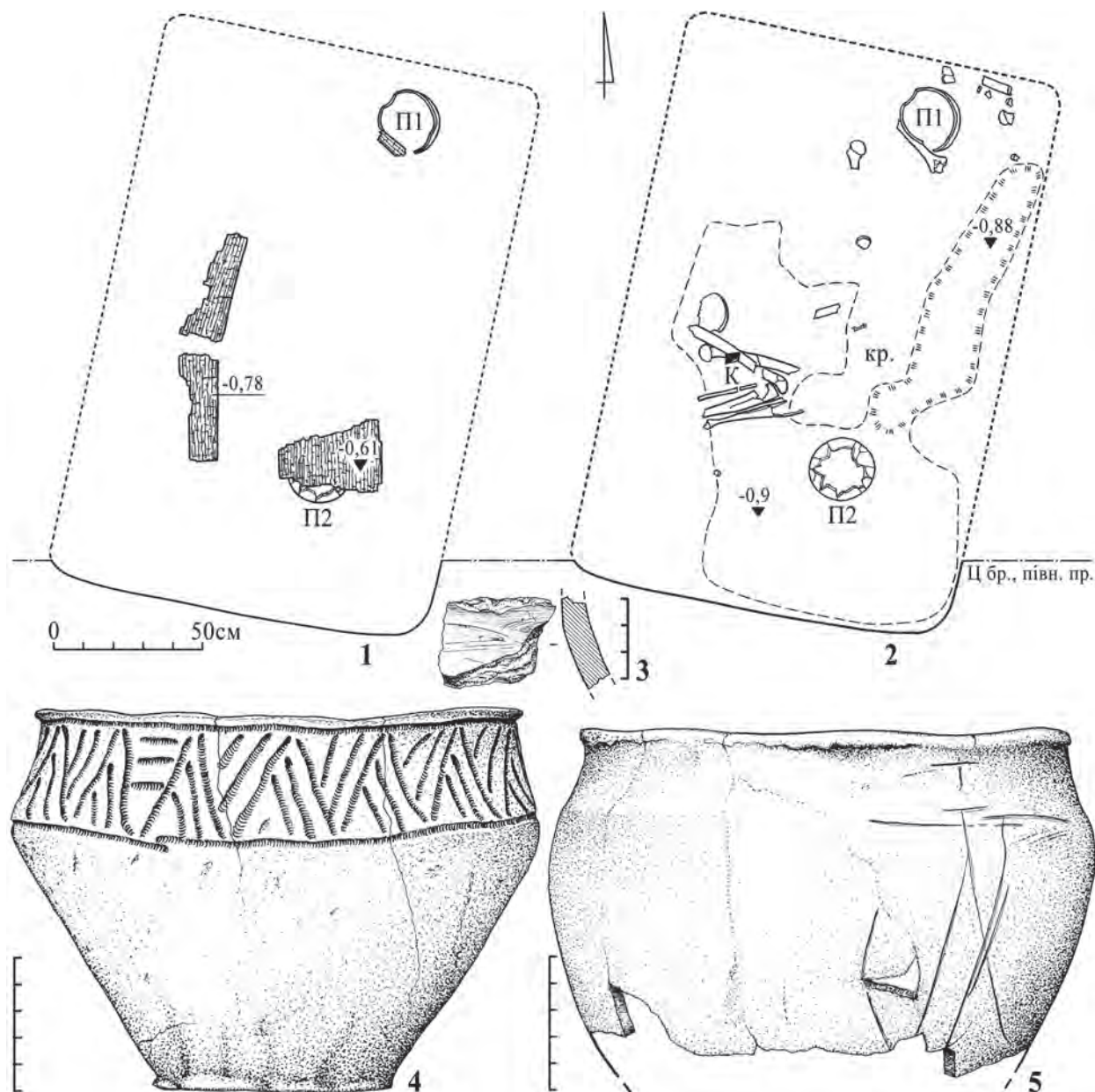

Рис. 7. Вугледар к. 1 п. 1 (К – кераміка; кр. – кротовина; П – посудина).

цьких пам'яток горщик з характерним тасьмистим декором, що має чисельні аналогії серед керамічного комплексу [Братченко, 1976, рис. 16, 7; 2004, рис. 60, 1; 83, 2; 89, 8; 2008, рис. 40, 5; 79, 13; Смирнов, 1996, рис. 43, 2, 7, 10; 44, 2; 45, 4; та ін.]. Такий елемент орнаменту кераміки, як концентричні кола, є візитівкою донецької КК, що характеризує пам'ятки всіх періодів її розвитку – раннього, середнього й пізнього (за С.Н. Братченком). Оскільки же зруйноване будівельниками поховання, в яко-

му трапилася така посудина, з огляду на його стратиграфічний статус, належить до пізнього періоду, для нас є важливою та обставина, що кераміка з подібним орнаментом доволі широко представлена не лише в центральних районах донецького культурного ареалу (басейн Сіверського Дінця), а й у такому периферійному районі, яким є Північне Приазов'я [Санжаров, 2001, с. 103-105, рис. 34, 3, 6, 7; 35, 2].

До пізньої дніпро-азовської КК (інгульського типу) належать два поховання – 2 і 4.

Дитяче поховання 2 впущене у нетиповий для інгульських захоронень Північно-Східного Приазов'я, а відтак мало насичений ними, північно-західний сектор [Санжаров, 1999, с. 46; 2002, с. 73, рис. 23]. Крім того, небіжчика в цій могилі укладено в нестандартний спосіб: по-перше, головою праворуч від устя камери (на противагу типовому ліворучному варіанту); а по-друге, одне відхилення спричинило наступне – лівобічний розворот тулуба. Обидві нестандартні характеристики доволі рідко трапляються серед інгульських пам'яток взагалі [Пустовалов, 1992, с. 121-122, табл. А, 2-16] та Приазов'я зокрема, втім як і зумовлена комплексом відхилень (сектор впуску, особливості тілопокладення) орієнтація небіжчика до північного-сходу [Санжаров, 1999, с. 46-48; 2001, с. 77, табл. 13]. Поховання 4 також демонструє неklasичний спосіб повождення з тілом небіжчика. Натомість зафіксований у ньому специфічний варіант укладення останків (на животі, з перехрещеними ногами тощо), попри свою рідкість, час від часу подибується в усьому дніпро-азовському катакомбному ареалі [Пустовалов, 1992, с. 122-123, табл. А, 2-18], зокрема і Східному Надазів'ю [Санжаров, 1999, с. 46; 2002, с. 77], тобто демонструє певну серійність. Звернемо увагу й на такий, доволі рідкісний для східної дніпро-азовської (інгульської) периферії, елемент обряду, як вохряне зображення на долівці камери людських стоп, за даними С.М. Санжарова, зафіксований у дослідженому регіоні лише двічі на понад півсотню поховань [Санжаров, 1999, с. 48; 2002, с. 78]⁵.

Глиняний посуд в обох розглянутих похованнях репрезентовано типовими зразками пізньої дніпро-азовської кераміки, аналогії яким можна знайти як серед єдинокультурних

пам'яток периферійного Надазів'я, так і основного ареалу – Кримсько-Дніпро-Дністровського Степу.

Бронзових стрижнів, подібних знайденому в похованні 4, раніше не було відомо серед реманенту пізніх дніпро-азовських (інгульського типу) катакомб Східного Надазів'я, в яких металеві артефакти загалом є доволі рідкісними і представленими винятково дрібними виробами, здебільшого прикрасами: 5 випадків на 52 комплекси [Санжаров, 1999, с. 55; 2002, с. 89]. Щодо функціонально-семантичного призначення таких бронзових стрижнів, то фахівці вбачають у цих виробках деталь (наконечник-вістря-жало) дерев'яних палок-штрикал пастухів і візничих, що у поховальному контексті могли визначати певний соціальний статус небіжчика, можливо, навіть виконувати роль атрибуту влади [Отрощенко, Пустовалов, 1991, с. 80; Отрощенко, Черных, 1998, с. 60; та ін.].

На особливу увагу заслуговує знахідка сокири-молотка з дерев'яним півметровим руків'ям і кам'яним наверхником, що походить із поховання 4. Типологічно наверхник належить до характерних виробів дніпро-азовської КК пізнього етапу (інгульського типу) – одного з їхніх різновидів: ромбічно-утятої в плані форми з човноподібним профілем. Саме цей різновид інгульських сокир-молотків є найчастіше оздобленим рельєфним декором. Орнамент на вугледарському екземплярі належить до порівняно простих зображень, виконаних технікою негативного (заглибленого рельєфу). Він покриває бічні поверхні виробу в місті його найбільшого розширення – тобто ті ділянки, які найчастіше піддавалися декоруванню в інгульській традиції⁶. Попри те, що декор бокових ділянок майже кожної з

⁵ З огляду на суттєве поповнення джерельної бази пам'яток дніпро-азовської КК (інгульського типу) Східного Надазів'я, будь-яка попередня статистика по них потребує уточнення.

⁶ Аналіз розміщення орнаменту на кам'яних сокирах-молотках інгульського типу засвідчує, що із чотирьох зон поверхні, які піддавалися прикрашанню (1 – центральні-бокові, 2 – верхня-спинка, 3 – задня-обух, 4 – нижня-черевце), найчастіше прикрашалася саме перша, дещо рідше – друга, набагато рідше – третя і дуже рідко – четверта. Причому простежується така закономірність: кожна рідша зона орнаментована лише в тому, випадку, коли є орнамент на всіх зонах з більш високим показником частотності. Наприклад, черевце (4) прикрашене лише тоді, коли присутній декор на обуху, спинці й бочках (3-2-1). Або, обух (3) не може бути прикрашеним без декорування спинки і боків (2-1). І лише декор на бокових поверхнях (1) може існувати самостійно, без орнаменту решти частин сокири-молотка.

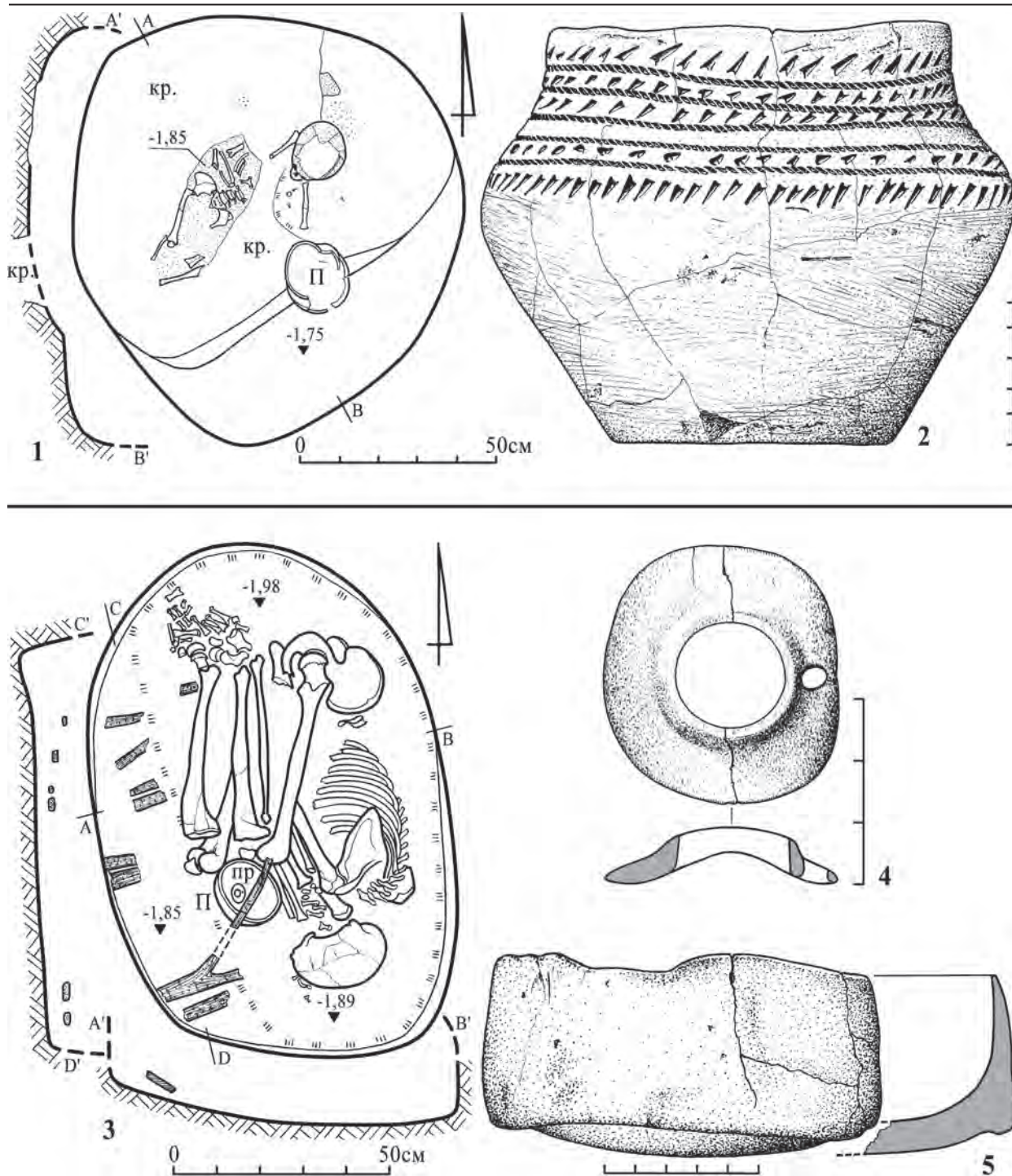

Рис. 8. Вугледар к. 1: 1-2 – п. 2; 3-5 – п. 3. Умовні позначки: кр. – кротовина; пр. – пряжка; П – посудина.

відомих сьогодні сокир-молотків є індивідуальним, у його побудові простежуються певні закономірності: різні геометричні фігури/композиції, що наносилися на цю зону поверхні (багаторядний пасок, зигзагоподібний

меандр, колоподібні фігури тощо) у своєму складі обов'язково мають вісний вертикальний елемент. Зразок декору вугледарського виробу належить до групи вертикально поділених навпіл колоподібних фігур, і знаходить

лише віддалені аналогії: Баратівка 2/18, Старобешеве, Широке 3/6 [Шарафутдінова, 1980, рис. 5, 1, 3, 4; Ключко, 2006, рис. 41, 2, 5; 43, 3].

Сокири-молотки є порівняно рідкісним приданим серед реманенту дніпро-азовських (інгульських) захоронень, втім як і решти катакомбних груп. За даними С.М. Санжарова [2001, с. 94], у Східному Надазів'ї вони трапилися тричі на 52 поховання. За нашою статистикою, наразі в цьому ж регіоні відомо щонайменше 5 знахідок на понад 80 захоронень: тобто близько 6% поховань регіону містили розглядуваний атрибут. Симптоматичною вбачається сполучуваність сокирки-молотка зі штрикалом, що деякими дослідниками тлумачиться як подвійний показник владності небіжчика [Отрошенко, Пустовалов, 1991, с. 80-81].

Катакомбне поховання 6, з огляду на його безінвентарність, не піддається точній культурній атрибуції. Враховуючи стратиграфію і такі його ознаки, як вузька камера, що більше нагадує підбій, укладення небіжчика у скорченій позі спиною до вхідної шахти, подібна до бабинської традиції позиція рук, на наш погляд, це поховання лише можна віднести до пізньокатакомбного періоду.

Як зазначалося вище, у I південній траншеї будівельниками було зруйновано, окрім кам'яної скрині, декілька поховань (щонайменше 2), уривчасті відомості про які все-таки дозволяють припускати їхню приналежність до пам'яток ранньої чи середньої бронзи. На таке припустиме датування натякають, насамперед, пофарбовані вохрою кістки дитячого скелета та просвердлене ікло-підвіска, передане будівельниками. З урахуванням локалізації цих зруйнованих впускних захоронень у південному секторі кургану, можна припустити, що вони входили до складу планіграфічної дуги, за якою розміщалися впускні катакомбні захоронення дослідженого кургану. На це натякає і дитячий вік небіжчика в одному зі зруйнованих поховань, адже два з трьох інших впускних захоронень, розміщених радіально в полах насипу, також є дитячими (пп. 2 і 7). Можливо, цей факт є не випадковим, хоча комплекси і належать до різних культурних груп.

Культурна атрибуція поховання 5 викликає труднощі. За стратиграфією, воно посідає

проміжну хронологічну позицію між ямним похованням 9 і донецьким катакомбним похованням 8. Часткове просідання поховання 5 над камерою катакомби (п. 8), на наш погляд, не є беззаперечним свідченням його пізнішої хронологічної позиції, адже склепіння катакомби до моменту його руйнації могло простояти доволі довго. Такою своєю характеристикою, як випростана на спині поза небіжчика, поховання 5 не відповідає ні пізньоямним, ані катакомбним (як раннім, так і розвиненим-пізнім донецько-донським) обрядовим стандартам. Теоретично можна було би припустити його приналежність дніпро-азовській катакомбній культурі (інгульському типові), комплекси якої характеризуються як аналогічною позою, так і південною орієнтацією небіжчика. Проте, для катакомбного поховання, впущеного з поверхні невисокого кургану, бентежить незначна глибина могильної споруди (0,6 м), дно якої навіть не досягає материка, тоді як усі стратиграфічно пізніші катакомби, зокрема й дніпро-азовські (інгульські), що їх впущено аж із поверхні II насипу, заглиблюються у верхній материковий шар. Щоправда існує теоретична можливість припустити пізнішу стратиграфічну позицію поховання 5, у порівнянні з найдавнішим катакомбним похованням 8. Таку ситуацію можна було б уявити, якщо вбачати у перерізаний північним профілем центральної бровки поховальній споруді не яму, а камеру інгульської катакомби. За таких умов і з огляду на положення небіжчика, шахта мала би знаходитися східніше камери і, скоріш за все, була би перерізана згадуваним профілем бровки. Однак у профілі такого перетину не було зафіксовано. Та й простежений за профілем бровки нахил долівки поховання 5 із заходу до сходу також не відповідає уявній камері катакомби, де б він мав бути протилежної спрямованості. Відтак культурна атрибуція поховання 5 залишається невизначеною, а хронологія, з огляду на вкриті вохрою кістки ніг, може бути ймовірно окреслена середнім бронзовим віком.

На особливу увагу заслуговує сполучення у досліджуваному кургані поховань донецької та пізньої дніпро-азовської (інгульського типу) катакомбних культур. Для обох наз-

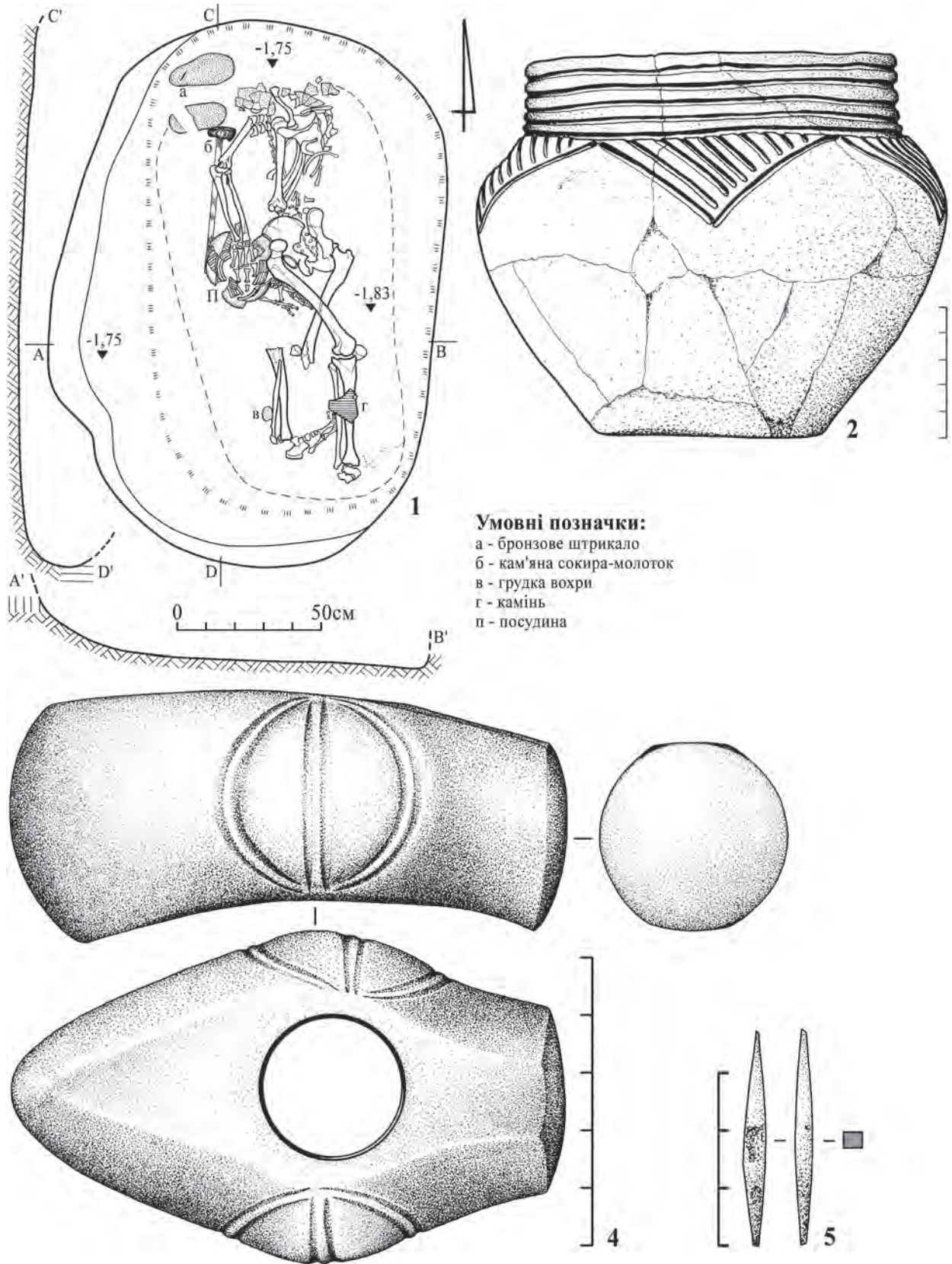

Рис. 9. Вугледар к. 1 п. 4.

ваних катакомбних груп, як вже зазначалося, Східне Надазів'я є периферійною територією і водночас зоною взаємних контактів. Остання обставина видається надзвичайно важливою, з огляду на проблему хронологічного співвідношення двох сусідніх культурних утворень. Свого часу, С.М. Санжаров приділив цьому аспекту окрему увагу в своїй кандидатській дисертації, а згодом опублікував низку статей, присвячених характеристиці донецьких та дніпро-азовських (інгульських) катакомбних пам'яток Північно-Східного Приазов'я, та насамкінець видав монографію, яка в основі своїй відбивала результати першої дисертації [Санжаров, 1990; 1991, с. 10-12; 1997; 1999; 2001, с. 71-108, 141-145; 2001a]. Отже, підступаючи до питання відносної хронології пам'яток донецького та інгульського типу, дослідник наголошував, що “курганна стратиграфія матеріалів Північно-Східного Приазов'я не надала прямих свідчень щодо хронологічної позиції донецьких поховань відносно захоронень раннього та пізнього етапів дніпро-азовської катакомбної культури” [Санжаров, 1997, с. 61; 2001, с. 101]. Спроба аналізу “датуючих речей” також виявилася невдалою через брак таких; натомість, здійснивши певні зіставлення, дослідник дійшов висновків, що: **а)** з одного боку, “нижній рубіж пам'яток інгульського типу може біти віднесеним до XIX ст. до н.е.” [Санжаров, 2001, с. 130]; **б)** з іншого, “в межах XIX ст. до н.е. у розглядуваний регіон, зокрема долину Кальміусу, проникли представники племен донецької катакомбної культури” [Санжаров, 2001, с. 131]. Здавалося, у кінцевому результаті можна було б очікувати висновку щодо певної синхронності інгульських і донецьких пам'яток. Така думка, до речі, висловлювалася в одній зі статей: “нижній рубіж існування розгляду-

ваних пам'яток (інгульського типу – *Р.Л.*) у Північно-Східному Приазов'ї може бути частково синхронізований з часом поширення тут донецьких катакомбних старожитностей і віднесений до XIX ст. до н.е.” [Санжаров, 1999, с. 60]. Проте у пізнішій монографії, на підсумковій схемі відносної хронології донецька КК (чомусь уже з абсолютною датою XVIII ст. до н.е.) опинилася вище, тобто пізніше пам'яток інгульського типу (з датою XVIII – сер. XVII ст. до н.е.) [Санжаров, 2001, с. 132, рис. 45]⁷.

Коментуючи наведену в попередньому абзаці цитату щодо відсутності стратиграфічних свідчень співвідношення між донецькими та пізніми дніпро-азовськими (інгульськими) катакомбними комплексами в курганах Східного Надазів'я, відзначимо, що такий висновок, вочевидь, був спричинений надто критичним ставленням його автора до джерел. Адже в дослідженому регіоні вже тоді були відомі кургани з корисними для розглядуваного питання стратиграфічними спостереженнями. Нагадаємо хоч би ситуацію, що мала місце в розкопаному Донецькою експедицією ІА УРСР кургані 4 Донецького могильника (Текстильник), де поховання 20, що його віднесено авторами публікації до розвинутого етапу дніпро-азовської КК і оцінено в якості найпізнішого в кургані, було впущене (з подальшою досипкою) до поли катакомбного насипу III, зведення якого пов'язується з групою могил, серед яких достеменно виділяється поховання 4 – розвинутого етапу донецької КК [Гершкович, Сердюкова, 1991, с. 150, 158-160, рис. 1; 3; 4, 1-3]. Оскільки ж досипка над більш ранніми катакомбами (насип III), маючи конструктивні прошарки, на думку авторів публікації, зводилася неодноразово, а поховання 4 і 20 знаходилися у діаметрально протилежних її полах, то встановлен-

⁷ Втім, у вказаній монографії С.М. Санжарова присутня інша, на наш погляд, більш адекватна і коректна за своєю формою схема, на якій донецькій КК у Північно-Східному Приазов'ї відведено час існування протягом XIX ст. до Р.Х., а пам'яткам інгульського типу – другу половину XIX – першу половину XVII ст. до Р.Х., чим продемонстровано певний часовий пріоритет донецьких пам'яток над інгульськими та їхню часткову синхронність протягом другої половини XIX ст. до Р.Х. [Санжаров, 2001, с. 138, табл. 18]. Отже має місце очевидна неузгодженість (як за абсолютними датами, так і за змістом) хронологічних схем в одній публікації.

ня їхньої послідовності має деяку непевність і допускає різні тлумачення.

На тлі викладеного, досліджений нами вугледарський курган набуває неабиякого значення, оскільки в ньому не лише відкрито разом поховальні комплекси донецької та пізньої дніпро-азовської (інгульської) катакомбних культур, а й уперше для регіону достеменно зафіксовано стратиграфічне співвідношення між ними. Стратиграфія ж засвідчила хронологічний пріоритет донецького комплексу (п. 8) перед інгульськими (пп. 2, 4). Навіть коли виходити з непрямих даних планіграфії, то й вони показують, що східний – південно-східний сектори кургану, в яких зазвичай починали розміщати впускні захоронення, є наповненим донецькими катакомбами (п. 7 і зруйноване – з концентричними колами на посудині), а традиційно пізніший північно-західний сектор містив дніпро-азовське поховання 2.

Не абсолютизуючи отримані у вугледарському кургані дані до рівня схеми відносної хронології, наголосимо, що, у Приазов'ї на сьогодні немає надійніших свідчень, які б можна було покласти в основу схеми відносної хронології. Більш того, не випадковість, а навпаки – симптоматичність зафіксованої нами хронологічної послідовності підтверджується стратиграфічними ситуаціями, простеженими в курганах інших регіонів, зокрема також периферійному для донецької та водночас дніпро-азовської (інгульського типу) катакомбних культур лісостепу Лівобережної Наддніпрянщини, де у кургані 18 Сторожівського могильника на Полтавщині основне поховання 9 донецької КК передувало похованню 8 інгульської КК [Ковален-

ко та ін., 2009], а також на р. Молочна, де в кургані 2 біля х. Шевченка поховання 13 донецької КК було основним, а поховання 1 та 5 інгульського типу – впускними [Смирнов, 1960, с. 169-173, рис. 124; 125, 2; 126, 3, 4, 6; 127, 4-5].

Розглядаючи проблему співвідношення пам'яток донецької та пізньої дніпро-азовської катакомбних культур, не можемо обійти увагою аспект щодо їхніх культурних ареалів. Цілком слушно оцінюючи Східне Надазів'я в якості периферійного регіону для названих катакомбних груп, С.М. Санжаров намагався окреслити області їхнього поширення. Так, для пам'яток інгульського типу дослідник провів північний кордон по правобережжю Сухих Ялів і верхів'ям Кальміусу, а східний – по Міусу [Санжаров, 1999, с. 44-45, рис. 1, 1; 2001, рис. 2, 3]. Попри те, що на сьогодні кількість досліджених у Східному Надазів'ї інгульських пам'яток дещо збільшилася (понад 80 поховань⁸ проти 52 у реєстрі С.М. Санжарова), причому не лише за рахунок курганних комплексів Донецької обл.⁹, а й, що є особливо важливим, Луганської та Ростовської обл.¹⁰, визначений дослідником ареал пам'яток інгульського типу, зокрема і східні його рубежі, загалом зберіг свою актуальність, якщо не вважати певне розширення до північного сходу – у верхів'я р. Кріпкої (ліва притока р. Тузлів – правобережної притоки Дону), хоча формально цей район дещо виходить за межі Східного Надазів'я.

Що ж до ареалу донецької КК у Північному Приазов'ї, то він вже на момент виходу статей і монографії С.М. Санжарова, судячи з доступних тоді публікацій, вимальовувався значно інакше, ніж уявляв собі дослідник

⁸ Статистика люб'язно надана С.Г. Небратом, за що автори йому щиро дякують.

⁹ Значну частину цих інгульських поховань було розкопано ще у 1980-х – на початку 1990-х рр., а опубліковано протягом 1997-2000 рр., однак вони чомусь не були враховані ані у статті [1999], ані в монографії [2001] С.М. Санжарова: Вугледар 1/2, 1/4 [Андриєнко, Литвиненко, 1997]; Новоандріївка III/6, III/7, IV/4 [Клименко, 1998, с. 79-80, рис. 25, 4-6; 26, 1-2; с. 80, рис. 27, 1-3; с. 91, рис. 26, 6-8; 28, 2-3; 66, 1]; Жовтневе 1/9; Калинівка-II 1/5; Маріуполь 1/2-4; Роздольне 3/5, 3/12-13 [Кульбака, Качур, 2000, с. 49-52, рис. 13 4-5; 15, 1-4; 16; 17; 18, 4].

¹⁰ Йдеться про наступні комплекси: Луганська обл.: Астахове 3/5 [Евдокимов, 1991, с. 188-189, рис. 4, 5]; Ростовська обл.: Бессергенівка-III 8/8 [Прокоф'єв, Прокоф'єва, 2009, с. 80, рис. 12]; Дараганівка 1/9 [Ларенок В., Ларенок П., 1998, с. 100-101, табл. LXXXIV, 1]; Щербаків-II 5/3 [Рогудєєв, 2005, с. 139-140, рис. 4, 8].

[Санжаров, 2001, с. 101, рис. 2, 2]. Оцінюючи локалізацію врахованих ним пам'яток, С.М. Санжаров зазначав, що виявлення пам'яток донецької КК лише вздовж Кальміусу та відсутність таких східніше, у Кальміусько-Міуському межиріччі, “дає підстави припускати шлях проникнення племен донецької катакомбної культури не з пониззя Дону, а з басейну Сіверського Дінця по р. Кальміус” [Санжаров, 1997, с. 65; 2001, с. 108, 145-146]. Проте, ще у 1990-х рр. побачили світ публікації курганних могильників, які засвідчували присутність класичних комплексів донецької КК значно східніше Кальміусу, зокрема на правобережжі Міусу: Федорівка-I 2/10; Федорівка-II 1/5; Таврія-II 4/7 [Ларенок, 1998, с. 30-32, табл. XXIII, 4; с. 34-36, табл. XXVII; 1998а; с. 87-88, табл. LXXIII, 2-5]. Згодом з'явилися додаткові матеріали на користь присутності цих пам'яток як на правобережжі, так і лівобережжі Міусу: Федосіївка-II 7/4 [Потапов, 2005, с. 91, рис. 10, 2-3]; Безсергенівський-III 9/3, 9/4 [Яценко, 2005, с. 112-115, рис. 3]. Причому цей перелік є далеко не вичерпним. Однак і виділених нами поховань цілком достатньо для того, аби зробити висновок щодо поширеності донецьких катакомбних пам'яток у Східному Надазів'ї загалом, а не лише у басейні Кальміусу. З урахуванням же однокультурних пам'яток на західніших теренах (р. Молочна, Запорізька обл.), за великим рахунком можна говорити про входження всього Північного Приазов'я до периферійного ареалу донецької КК. Відтак, потребує корегування і відповідь на питання щодо шляхів проникнення носіїв згаданої культури в цей південно-степовий регіон: стає очевидним, що їх не можна обмежувати північно-південним вектором Сіверськодонецька – Кальміус; тепер варто вести мову про наступ або інфільтрацію донецької катакомбної людності широким фронтом Сіверський Дінець – Нижній Дон у західному – південно-західному напрямі. Вочевидь, саме з цим процесом, час початку якого ще належить уточнити, слід пов'язувати появу нечисельних пам'яток донецької КК (а також її виразних проявів у дніпро-азовському катакомбному середовищі, зокрема в кераміці)

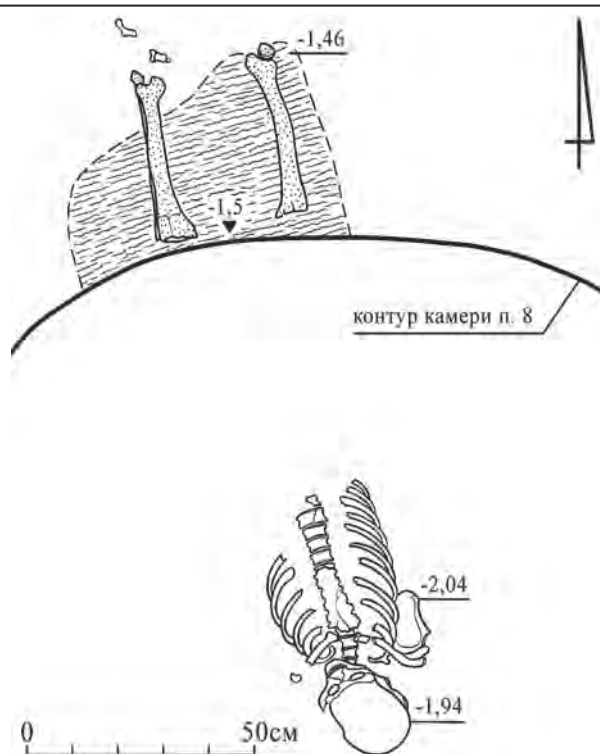

Рис. 10. Вугледар к. 1 п. 5.

на Лівобережжі Нижньої Наддніпряниці і Дніпровського Лісостепу.

Поховання 3 репрезентує вже посткатакомбну добу і належить до класичних пам'яток дніпро-прутської бабинської культури (ДПБК), її дніпро-дністровського степового варіанту [Литвиненко, 2009, с. 8; 2011, с. 115-116, рис. 1, б; 4]. Наявність серед поховального приданого кістяної пряжки типу 3о, за класифікацією Р.О. Литвиненка [2009, с. 12], дозволяє віднести комплекс до пізніх пам'яток ДПБК, що відповідає III етапові загальної періодизації [Литвиненко, 2009, с. 13, 15]. Враховуючи, що основний ареал ДПБК лежить західніше, можна стверджувати, що досліджене у вугледарському кургані поховання відбиває навіть не стільки крайні східні межі теренів цієї бабинської групи, скільки інфільтрацію її носіїв до ареалу пізньої дніпро-донської бабинської культури (ДДБК) [див. докладніше: Усачук та ін., 2007, с. 390]. На теренах Донецької обл. ми можемо виділити півдужини поховань, які відносимо до ДПБК. З них лише 2 справлені достеменно у підбоях: Вугледар 1/3, Попів Яр-2 1/9

[див. у цій збірці: Полидович и др., 2013, с. 84, рис. 13]. Ще два віднесені до цієї групи умовно: Сокіл 1/4 [Кульбака, Гнатко, 1990]; Зінцева Балка 1/2 [Усачук та ін., 2007, с. 389, рис. 1]. Показово, що всі названі комплекси, разом з рештою поховань ДПБК¹¹ локалізуються в західних районах області, у верхів'їв річок басейну Дніпра (або у безпосередній близькості від них) – Мокрих Ялів, Кашлагача, Вовчої та Біка. Ця обставина видається не випадковою і може прояснювати шляхи проникнення людності степової ДПБК на терени Східного Надазів'я із західніших, придніпрянських регіонів.

Обидва захоронення зрубної спільноти можна впевнено віднести до виокремленої В.В. Отрощенко бережнівсько-маївської культури (БМЗК) [Отрощенко, 2000; 2001; 2003]. Для дослідженого поховання 1 це підтверджується насамперед керамічним набором, у якому найбільш діагностичною є гострореберна посудина з типовим для відповідних пам'яток степової зони між Нижнім Дніпром і Нижнім Доном трикутно-паркетним декором, виконаним мотузкою. Для іншого поховання, що його зруйнували будівельники, діагностичним маркером виступає насамперед тип поховальної споруди – кам'яна скриня, притаманний саме БМЗК. Додатковим підтвердженням цьому слугує також тип бронзового ножа – з глибокими виїмками між клинком і ромбічним перехрестям, пропорційно довгим і вузьким черешком з напівкруглим розплесканим насадом, – який є показовим саме для надчорноморських (бережнівсько-маївських) зрубних пам'яток (зокрема комплексів у кам'яних скринях) і не є

притаманним покровським зрубним Доно-Волго-Уральського регіону [Бочкарев, 1994]. Кожна з перелічених обрядово-інвентарних характеристик окремо, а особливо разом, дозволяють віднести обидва поховання вугледарського кургану до другого хронологічного горизонту зрубних могильників Східного Надазів'я [Литвиненко, 1999, с. 15, рис. 11, 2; 13].

Цікаво відзначити й той факт, що знахідка бронзового ножа є доволі рідкісним явищем для поховань зрубної культури Північного Приазов'я. Свого часу одним із авторів наводилася статистика, згідно якої частотність поховань з ножами у зрубних могильниках Приазов'я складає 0,5% [Литвиненко, 1996, с. 19]. В іншій його публікації містяться дані, згідно яких на 800 урахованих зрубних поховань Східного Надазів'я лише 6 (0,75%) включали бронзовий ніж: Ханжонкове, Шахтарськ 9/1, Донецьк (Текстильник) 2-3/1, Вугледар к. 1; Іванівка 1/1, Басань (Бабакова могила) 3/5 [Литвиненко, 1999, с. 15-17, рис. 11; 12, 1-6]. На сьогодні, за даними В.О. Забавіна¹², корпус зрубних могильників усього Північного Приазов'я нараховує до 1330 поховань. Натомість кількість захоронень з ножами залишилася попередньою, а відтак знизилася їхня питома вага (до 0,45%)¹³.

Така питома вага поховань з бронзовими ножами є дуже низькою як для суміжних Надчорноморсько-Надазовських регіонів, де вона коливається в межах 2,2-3,3%¹⁴, так і зрубної культурної області загалом, в окремих районах якої ножі трапляються майже у кожному десятому захороненні. Лише Нижня Донщина, за застарілими даними Е.С. Шарафутдінової [1985, с. 153], давала сумірний

¹¹ Решта представлена двома захороненнями з могильника Полкове – 1/2, 1/3, що у межиріччі Кальчика і Малого Кальчика [Санжаров, 1994].

¹² Дякуємо В.О. Забавіну за люб'язно надану статистику.

¹³ Якщо виходити з формальних географічних критеріїв, згідно яких під Надазів'ям розуміти область північного басейну Азовського моря (до речі, такими критеріями керується В.О. Забавін), то до списку зрубних поховань з бронзовими ножами слід віднести ще 4 комплекси, досліджені на півдні Луганщини в басейні р. Нагольної (ліва притока Міусу): Благівка 2/1, Дубовський 1/1, Калинове 1/2, Клуникове 1/4. Таким чином, загальна кількість поховань з ножами складатиме 10. Натомість могильники вищезгаданого району Донецького кряжу іноді включають до пам'яток Сіверськодонеччини [Литвиненко, 1994].

¹⁴ Для порівняння наведемо статистику поховань з бронзовими ножами (питому вагу) по суміжних Надчорноморсько-Надазовських регіонах: Сіверський Дінець – 3,3%, Оріль-Самара – 3%, Нижня Наддніпрянщина – 2,2%.

(навіть нижчий) надазовському показник поховань з ножами – 0,2% [Литвиненко, 1996, с. 19]. Ця обставина не видаватиметься випадковою, якщо врахувати й такий показник, як питома вага поховань з металом загалом: курганні некрополі зрубної культури Північного Приазов'я дають лише 3,8% поховань з металом проти 7,8% басейну Сіверського Дінця, 6,4% Нижньої Донщини, 5,5% Оріль-Самарського межиріччя [Литвиненко, 1996, с. 19]. При цьому слід наголосити, що переважна більшість поховань з металом на теренах північного басейну Азовського моря зосереджена на Донецькому кряжі, тоді як могильники власне Приазов'я (Приазовські височина і низовина) значно менше насичені металевим реманентом. Найбільш наочно це демонструє картографія комплексів з такими металомісткими виробами, як бронзові ножі: із 10 відомих у Надазів'ї захоронень з ножами (див. прим. 12), 8 локалізуються на Донецькому кряжі (зокрема й вугледарський комплекс), а лише 2 – на Приазовській височині. Приазовська низовина, попри значну насиченість розкопаними курганними могильниками, взагалі не дає поховань з ножами. Цей достеменний факт потребує подальшого ретельного вивчення і аналізу. Адже складається враження, що зрубне населення Приазов'я у своїй повсякденності відчувало певний брак металу, на відміну від зрубної людності сусіднього Донецького кряжу. Таке припущення не видаватиметься надуманим з огляду на те, що саме на міднорудних покладах Донецького кряжу за доби пізньої бронзи функціонував гірничо-металургійний центр,

пов'язаний з діяльністю тамтешніх зрубних популяцій [Татаринів, 1993; 2003; 2006; Brovender, 2009; Бровендер та ін., 2010], або Донецький виробничий центр Північнопонтійської металовиробничої зони [Бочкарев, 2006, с. 59, 62; 2010, с. 168-169]. Виявлена обставина виводить на рівень реконструкції поки що малодоступної сфери – потестарної організації та внутрішнього структурування в межах людності – носіїв зрубних культурних традицій, натякаючи на те, що використання тих чи інших природних ресурсів (зокрема мідистих пісковиків Донецького кряжу) не було загальнодоступним і контролювалося певною спільнотою. Вочевидь, зрубне населення Приазов'я не входило до складу цього угруповання, а тому було відстороненим або обмеженим у можливостях металовиробництва на цій сировинній базі. Вочевидь, саме тому обидва ножі, що походять зі зрубних могильників Приазовської височини (Іванівка 1/1, Басань, Бабакова могила 3/5), за своєю типологічною приналежністю демонструють традицію не зрубного осередку металообробки, а іншого – лобойківсько-головурівського [див.: Литвиненко, 1999, с. 15-17], що може натякати на відповідну орієнтованість приазовських зрубних популяцій.

Завершуючи статтю, відзначимо, що дані, одержані в ході розкопок і наступного опрацювання матеріалів кургану поблизу м. Вугледар, надають дуже важливу інформацію щодо археологічних культур бронзового віку Надазів'я, дозволяючи при цьому внести певні уточнення у питання відносної хронології, культурних ареалів та інші аспекти.

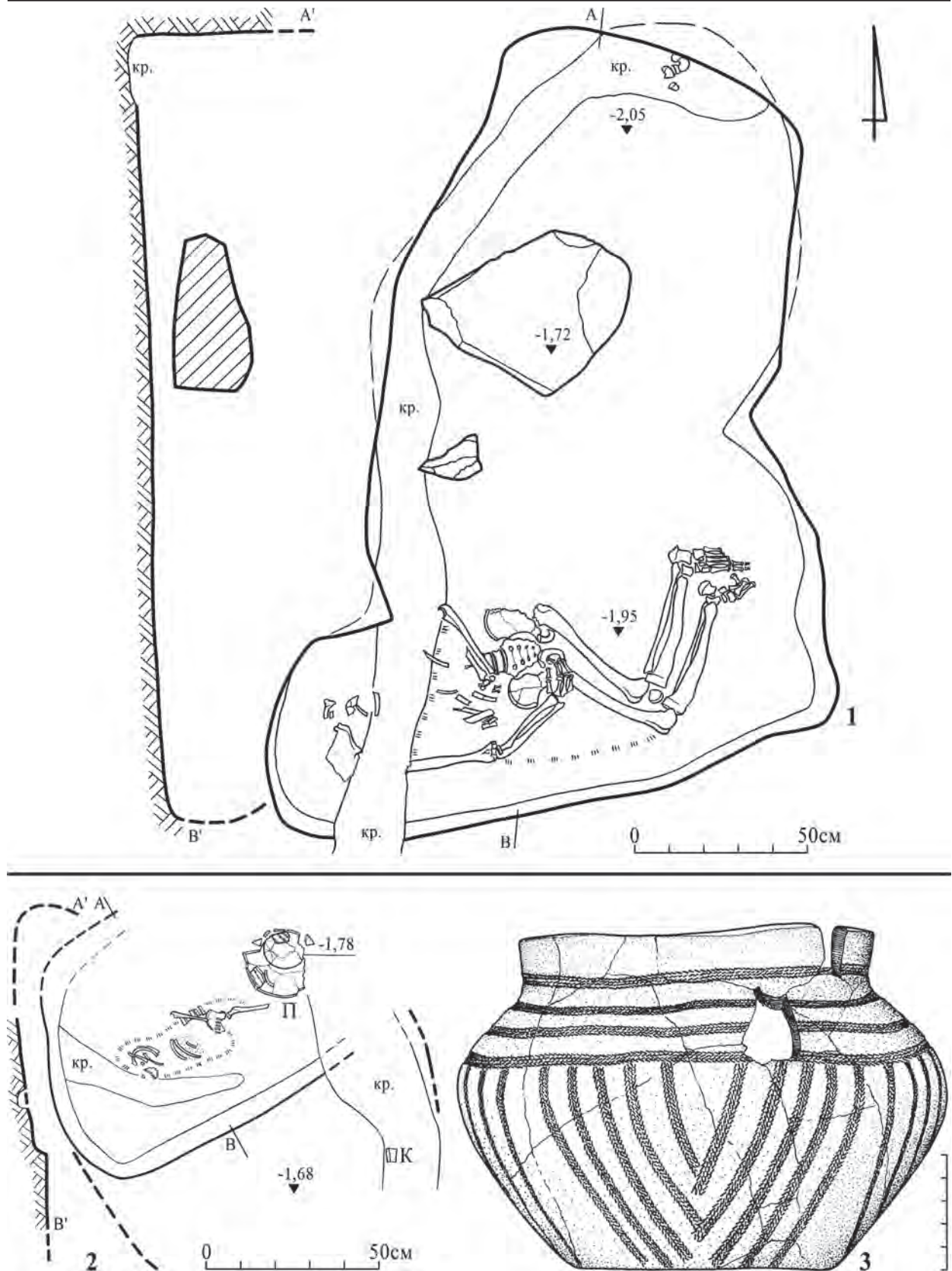

Рис. 11. Вугледар к. 1: 1 – п. 6; 2-3 – п. 7. Умовні позначки: кр. – кротовина; К – кераміка; П – посудина.

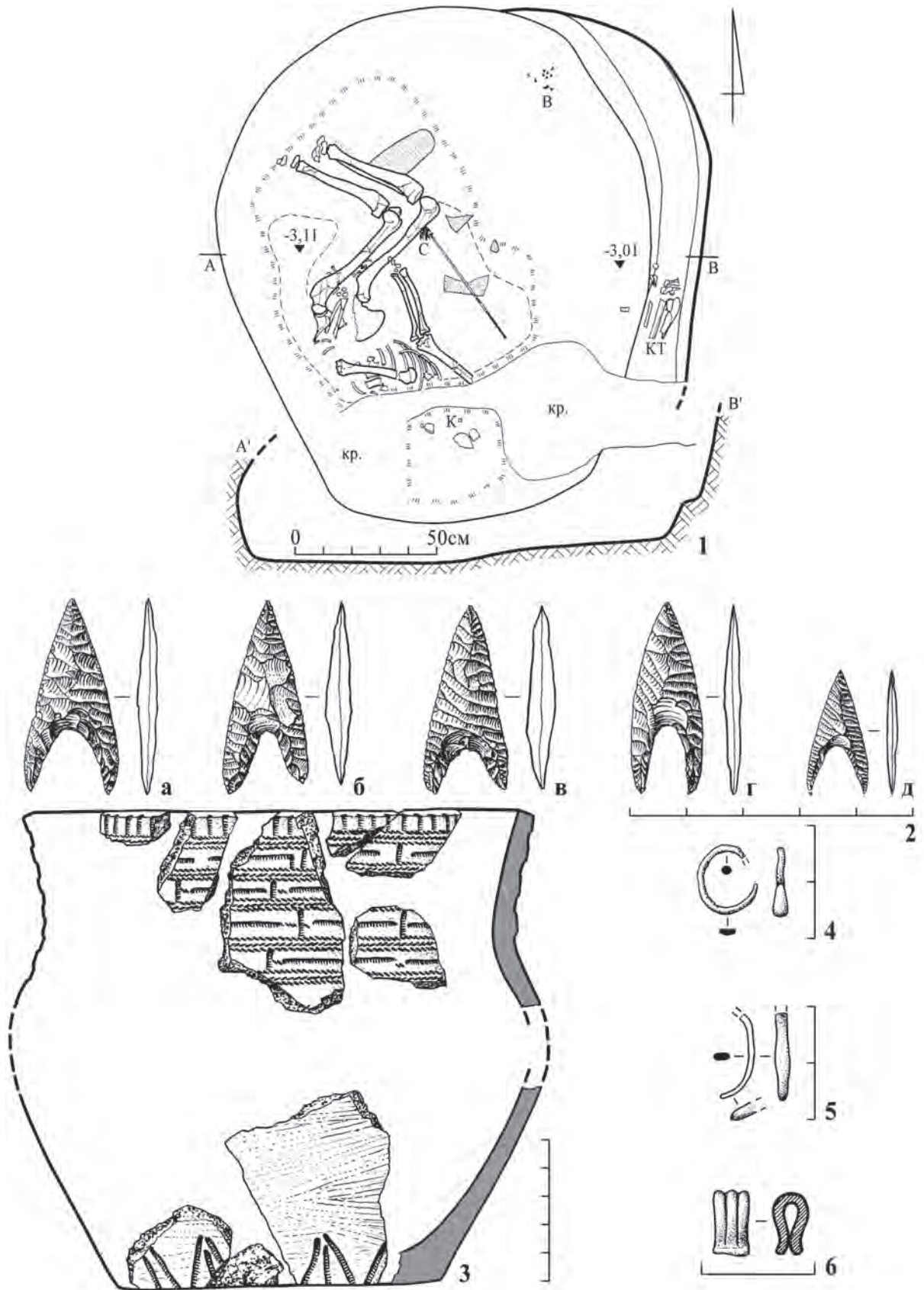

Рис. 12. Вугледар к. 1 п. 8 (В – вугілля; кр. – кротовина; К – кільце; КТ – кістки тварини; С – стріли).

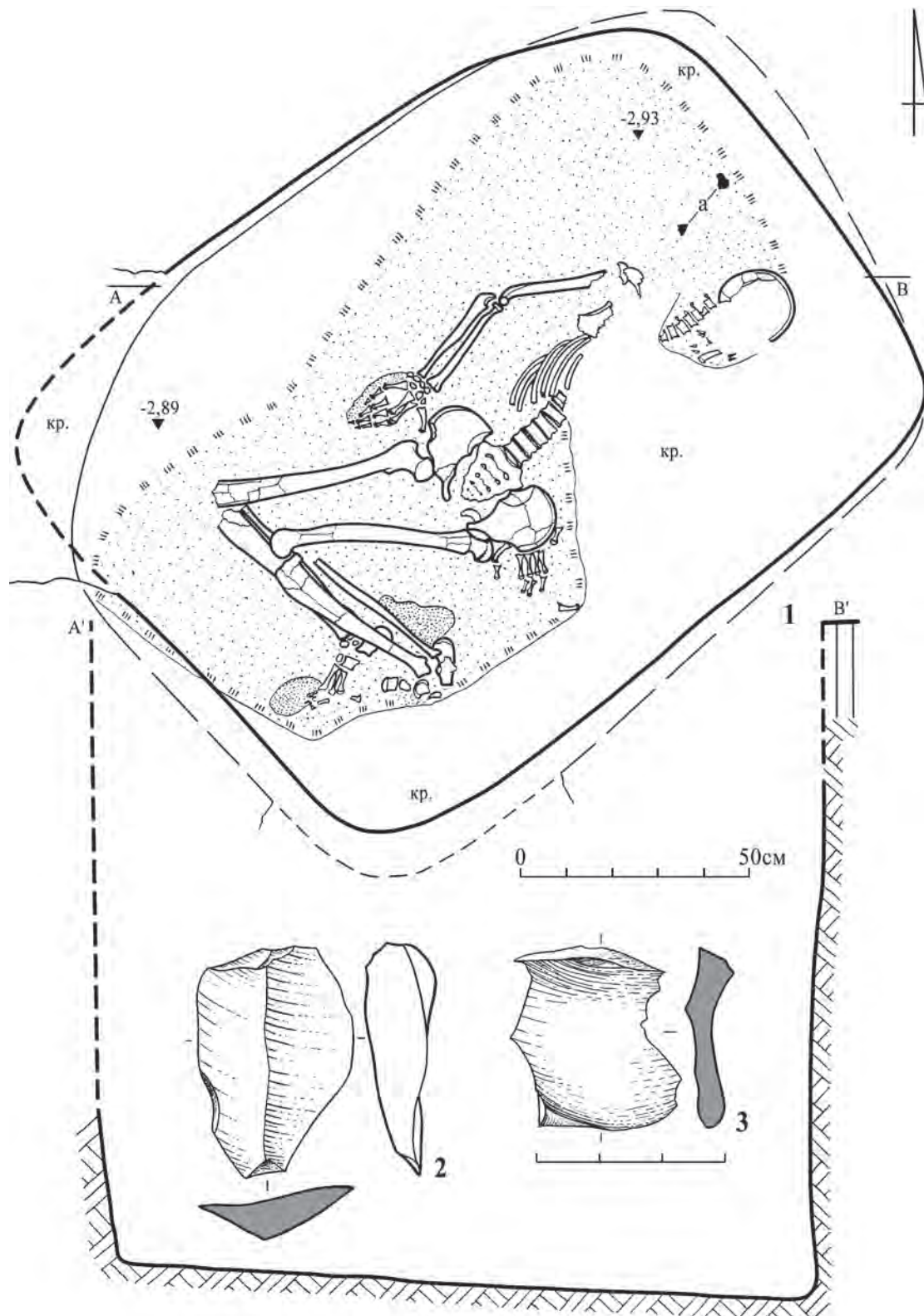

Рис. 13. Вугледар к. 1 п. 9 (а – кремій; кр. – кротовина).

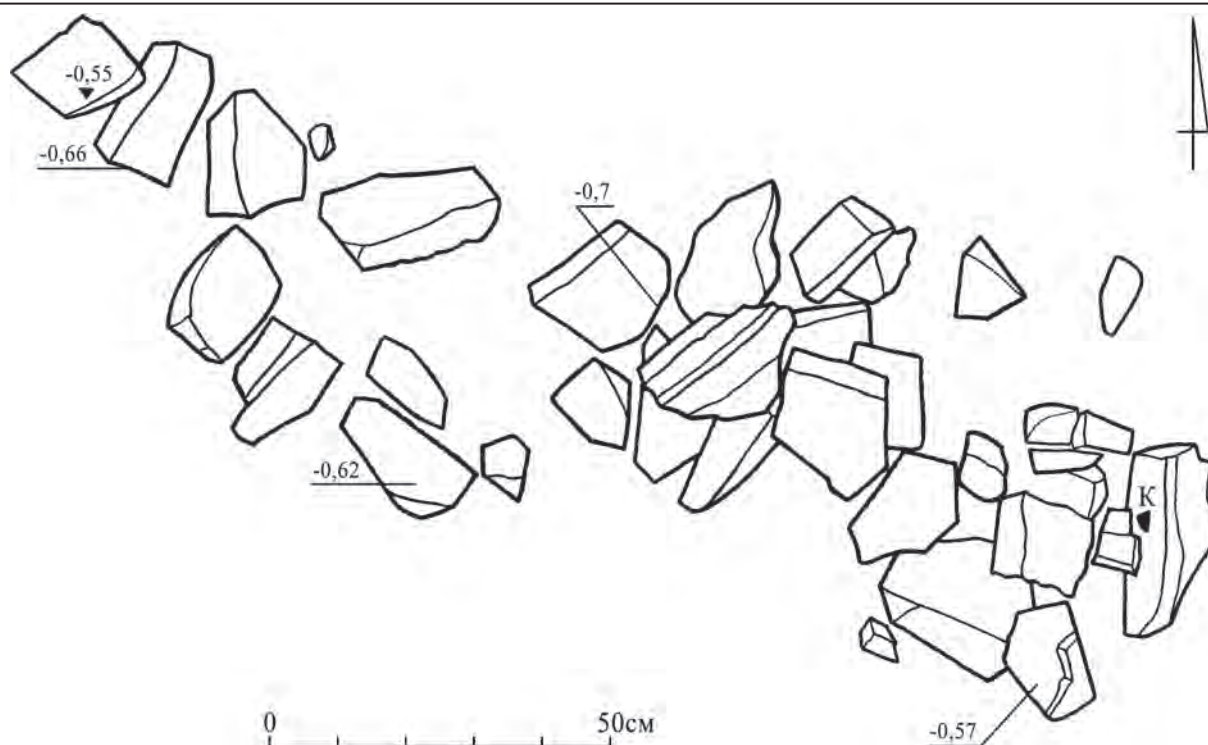

Рис. 14. Вугледар к. 1: скупчення каміння у заповненні ями 1 (К – кераміка).

ЛІТЕРАТУРА

Андриенко В.П., Литвиненко Р.А. Отчет о раскопках курганов у г. Угледар Донецкой области в 1993 г. – Донецк, 1995. – 18 с.; 27 рис. – НА ІА НАНУ. – № 1993/140.

Андриенко В.П., Литвиненко Р.А. Раскопки кургана близ г. Угледар // АДУ 1993 року. – К., 1997. – С. 6-7.

Андросов А.В. Курган эпохи бронзы у села Новый Мир // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1986. – С. 67-78.

Андросов А.В. Курган с антропоморфной конструкцией из района с. Кисличеватая // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск: Изд-во Днепр. ун-та, 1989. – С. 45-50.

Бочкарев В.С. Лобойковско-дербеденевский этап эпохи поздней бронзы на юге Восточной Европы (по данным металлических изделий): доклад на Междунар. конф. по проблемам хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы (Днепропетровск, 27 апреля 1994 г.).

Бочкарев В.С. Северопонтийское металлопроизводство эпохи поздней бронзы // Производственные центры: источники, «дороги», ареал распространения: матер. тематич. науч. конф. – СПб., 2006. – С. 54-65.

Бочкарев В.С. Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы. – СПб.: Инфо Ол, 2010. – 231 с.

Братченко С.Н. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я // Археологія. – 1973. – № 11. – С. 21-27.

Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу: у 2 ч. – Луганськ: Шлях, 2001. – Ч. 2. – 124 с.

Братченко С.Н. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н.е. та майдани // МДАСУ. – № 2. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – С. 65-190.

Братченко С.Н. Олександрівські могили-кургани в долині Лугані // МДАСУ. – № 8. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2008. – С. 134-217.

Бровендер Ю.М., Отрошенко В.В., Пряхін А.Д. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в Центральному Донбасі // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 87-101.

Гак Е.И. Металлообрабатывающее производство катакомбных племен Северного Предкавказья, Нижнего Дона и Северского Донца: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Моск. ун-т. – М., 2005. – 27 с.

Гершкович Я.П., Сердюкова И.Л. Ямные и катакомбные погребения Донецкого курганного могильника // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы, исследования. – К., 1991. – С. 150-164.

Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи ранней и средней бронзы Астаховского могильника // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Источники, проблемы, исследования. – К., 1991. – С. 187-213.

Клименко В.Ф. Курганы юга Донетчины. – Енакиево, 1998. – 220 с.

Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.

Коваленко О.В., Куштан Д.П., Луговий Р.С. Курган доби бронзи Сторожівського могильника // МДАСУ. – № 9. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2009. – С. 209-225.

Константинеску Л.Ф. Ранньоямні поховання північно-східного Подоння // Археологія. – 1984. – Вип. 45. – С. 61-68.

Константинеску Л.Ф., Санжаров С.Н., Литвиненко Р.А., Евглевский А.В. Культурно-хронологическая характеристика погребений Октябрьского могильника на Северском Донце // Древности Северского Донца: Каталог археологических коллекций. – Вып. 2. – Луганск, 1992. – С. 8-19.

Кульбака В.К., Гнатко И.И. Научный отчет об исследованиях курганов у с. Коминтернево Новоазовского р-на, с. Октябрьское Добропольского р-на, с. Красногоровка и с. Сокол Ясиноватского р-на и г. Мариуполя Донецкой обл. в 1990 г. – НА ІА НАНУ. – № 1990/147.

Кульбака В., Качур В. Індоевропейські племена України епохи палеометалу. – Маріуполь: Рената, 2000. – 80 с.

Ларенок В.А., Ларенок П.А. Курганный могильник “Дарагановка” // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Вып. III: Курганы Северо-Восточного Приазовья (Неклиновский и Матвеево-Курганский районы Ростовской области): каталог. – Ростов н/Д, 1998. – С. 96-101.

Ларенок П.А. Курганные могильники “Федоровка”-I-II // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Вып. III: Курганы Северо-Восточного Приазовья (Неклиновский и Матвеево-Курганский районы Ростовской области): каталог. – Ростов н/Д, 1998. – С. 17-41.

Ларенок П.А. Курганные могильники “Таврия”-I-III // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Вып. III: Курганы Северо-Восточного Приазовья (Неклиновский и Матвеево-Курганский районы Ростовской области): каталог. – Ростов н/Д, 1998а. – С. 56-90.

Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 1994. – 21 с.

Литвиненко Р.А. Памятники Северского Донца в системе Доно-Донецкой производственной зоны эпохи поздней бронзы // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи брон-

зы Восточноевропейской степи и лесостепи: тез. докл. и материалы конф. – Воронеж, 1996. – Вып. 1. – С. 17-20.

Литвиненко Р.А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 4-23.

Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 32 с.

Литвиненко Р.А. Культурный круг Бабино: название, таксономия, структура // КСИА. – 2011. – Вып. 225. – С. 108-122.

Николова А.В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 – “Археология” / Ин-т археол. АНУ. – К., 1992. – 21 с.

Отрошенко В.В. О культурах срубной общности // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи: матер. междунар. науч. конф. – Воронеж, 2000. – С. 10-14.

Отрошенко В.В. Історія племен зрубної спільності: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2002. – 33 с.

Отрошенко В.В. К истории племен срубной общности // Археология восточноевропейской лесостепи. – Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 2003. – С. 68-96.

Отрошенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 59-84.

Отрошенко В.В., Черных Л.А. Стрекала, как орудия труда и атрибуты власти // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы: тез. докл. конф. – Ростов н/Д., 1998. – С. 59-61, табл. XII.

Полидович Ю.Б., Усачук А.Н., Кравченко Э.Е., Подобед В.А. Исследования курганов группы Попов Яр-2 в Донецкой области // Археологический альманах. – № 30. – Донецк, 2013. – С. 36-135.

Потапов В.В. Раскопки курганов на правом берегу р. Миус // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. II. – Ростов н/Д, 2005. – С. 78-107.

Прокофьев Р.В., Прокофьева Т.Е. Раскопки курганов на побережье Таганрогского залива // Археологические записки. – Вып. 6. – Ростов н/Д, 2009. – С. 74-93.

Пустовалов С.Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1992. – 151 с.

Разумов С.М. Крем'яні вироби населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи (за матеріалами поховань): автореф. дис. на здобуття вчен. степеню канд. іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2010. – 19 с.

Рассамакин Ю.Я. Энеолит и ранний бронзовый век Северо-Западного Приазовья: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 – “Археология” / Ин-т археологии АНУ. – К., 1992. – 20 с.

Рогудеев В.В. Исследование курганов в Северо-Восточном Приазовье // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. II. – Ростов н/Д, 2005. – С. 129-149.

Санжаров С.Н. К вопросу о памятниках донецкой катакомбной культуры Северо-Восточного Приазовья // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: тез. докл. обл. науч.-практ. конф. – Луганск, 1990. – С. 105-107.

Санжаров С.Н. Катакомбная культура на территории Северо-Восточного Приазовья: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 – “Археология” / Ин-т археол. АНУ. – К., 1991. – 18 с.

Санжаров С.Н. Курган с прямой стратиграфией погребений культуры многоваликовой керамики из Донецкого Приазовья // Древности Волго-Донских степей. – Волгоград: Перемена, 1994. – Вып. 4. – С. 101-106.

Санжаров С. О памятниках донецкой катакомбной культуры на территории Северо-Восточного Приазовья // Бахмутский шлях. – Луганск, 1997. – № 1-2. – С. 60-65.

Санжаров С.Н. О позднекатакомбных памятниках ингульского типа на территории Северо-Восточного Приазовья // Древности Северского Донца. – Луганск: Шлях, 1999. – С. 44-61.

Санжаров С.Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья. – Луганск: Изд-во ВНУ, 2001. – 171 с.

Санжаров С.Н. О памятниках донецкой катакомбной культуры на территории Северо-Восточного Приазовья // Вісник Східноукраїнського національного університету. – 2001а. – № 4 (38). – С. 125-135.

Смирнов К.Ф. Курганы біля м. Великого Токмака // АП. – Т. XVIII. – К., 1960. – С. 164-189.

Татаринов С.И. Древний металл Восточной Украины. Очерки реконструкции горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы. – Артемовск, 1993. – 153 с.

Татаринов С.И. Древние горняки-металлурги Донбасса. – Артемовск, 2003. – 136 с.

Татаринов С.Й. Історія гірничої справи, металургії та металообробки доби бронзи Східної України: автореф. дис. на здобуття вчен. степеню канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Донецький ун-т. – Донецьк, 2006. – 23 с.

Тесленко Д.Л. Ямна культура Дніпровського Надпоріжжя та Правобережного Передstepу (аналіз поховального обряду): автореф. дис. на здобуття вчен. ступеню канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 1999. – 19 с.

Усачук А.Н. Пряжка из погребения 3 кургана 1 могильника Угледар // Археологический альманах. – № 30. – Донецк, 2013. – С.172-178.

Усачук А.М., Циміданов В.В., Підобід В.А., Литвиненко Р.О. Розкопки кургану на околиці Маріуполя (Північно-Східне Приазов'я) // АДУ 2005-2007. – Вип. 9. – К.: Вид-во ІА НАНУ, 2007. – С. 388-395.

Шарафутдінова І.М. Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі // Археологія. – 1980. – № 33. – С. 60-70.

Шарафутдінова Э.С. Периодизация срубной культуры Нижнего Подонья // Срубная культурно-историческая общность (проблемы формирования и периодизации). – Куйбышев, 1985. – С. 146-183.

Яценко В.В. Раскопки кургана 9 могильника Бессергеновский-III // Труды Археологического научно-исследовательского бюро. – Т. II. – Ростов н/Д, 2005. – С. 108-128.

Brovender Yu.M. Copper ores of the Northern Pontic region as raw materials for production activity in the paleometal age (based on the study of the Kartamysh ore mining and metallurgy complex) // Baltik-Pontik studies. – Vol. 14. – Poznan, 2009. – P. 103-123.

Lytvynenko R.A., Andrienko V.P.

Bronze age mound near Ugledar in donetsk region (the upper reaches of the Kashlahach river, basin of Dnieper)

The article published materials of Bronze Age burial mound, research by expedition of Donetsk University in the Northern Azov basin. In addition to the destroyed ancient burial 3-4 builders in the burial mound investigated 9 different stages of the Bronze Age and medieval ritual complex. Total found 1 early yamna burial; burials of catacomb communities – 3 Donets culture, 2 – Old Dnepr-Azov (Ingul), 1 – late catacomb; 2-3 – unspecified Middle Bronze Age (probably catacomb); 1 – Dnepr-Prut Babyne culture; 2 – Zrubna culture, 1 – object of Saltov culture. Posted cultural and chronological assessment of Bronze Age materials. In particular, stratigraphy of Ugledar's mound for the first time gave a reliable basis to conclude the chronological priority of the Donets Catacomb culture of the

late Dnepr-Azov (Ingul) Catacomb culture. It was possible to clarify the range of peripheral sites of Donets Catacomb culture, which occupied not only the Kalmius basin, but almost all of the North-Eastern Sea of Azov. Rare complex of Dnepr-Prut Babyne culture shows infiltration of its population from Steppe Dnepr region to the east, into the area of the late Dnepr-Don Babyne culture. Address issues of metalworking of Azov's populations of Berezhnovka-Majewka Zrubna (Timber Grave) culture, which, obviously, did not have access to the copper mines Bakhmut-Torets basin and therefore experience a shortage of raw materials.

Keywords: *Northern Azov basin, new buildings archaeology, Bronze Age, Middle Ages, Yamna (Pit Grave) culture, Catacomb culture, Babyne culture, Zrubna (Timber Grave) culture, Saltov culture, mound (kurgan), burial ritual, chronology, cultural area.*

Литвиненко Р.А., Андриенко В.П.

Курган бронзового века вблизи г. Угледар на Донетчине (верховья р. Кашлагач бассейна Днепра)

В статье публикуются материалы раскопок частично разрушенного строителями кургана бронзового века, исследованного экспедицией Донецкого университета в Северном Приазовье, в бассейне р. Волчьей водотока Днепра. Кроме уничтоженных строителями трех-четырёх древних захоронений, в кургане исследовано 9 погребений разных этапов эпохи бронзы и средневековый ритуальный комплекс. В целом выявлено 1 раннеямное погребение, серию погребений катакомбной общности – 3 донецкой культуры, 2 – поздней днепро-азовской (ингульской), 1 – позднекатакомбное, 2-3 – неопределённых средней бронзы (вероятно катакомбных), 1 – днепро-прутской бабинской культуры, 2 – бережновско-маевской срубной культуры, 1 – комплекс салтовской культуры. Дается культурно-хронологическая оценка материалов бронзового века. В частности, стратиграфия угледарского кургана впервые дала надежные основания для вывода о хронологическом приоритете донецкой катакомбной культуры над поздней днепро-азовской (ингульской). Уточняется ареал периферийных памятников донецкой культуры, занимавших не только бассейн Кальмиуса, а почти все Северо-Восточное Приазовье. Редкий для Донецкого Приазовья комплекс днепро-прутской бабинской культуры демонстрирует инфильтрацию оставившего его населения из Степного Поднепровья на восток, в ареал поздней днепро-донской бабинской культуры. Затрагиваются вопросы металлопроизводства приазовских популяций бережновско-маевской срубной культуры, очевидно, не имевших доступа до медных рудников Бахмутско-Торетской котловины и потому испытывавших дефицит сырья.

Ключевые слова: *Северное Приазовье, новоостроечная археология, бронзовый век, средневековье, ямная культура, катакомбные культуры, бабинская культура, срубная культура, салтовская культура, курган, погребальный обряд, хронология, культурный ареал.*